

ПАВЛИНА ЛАЗАРОВА

**КРАТЪК ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК
ПО ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО
(ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ)**

Павлина Лазарова

**КРАТЪК ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК
ПО ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО
(ВЪЗРАСТОВА ПСИХОЛОГИЯ)**

учебно помагало

ШУМЕН

2022

Автор:

доц. д-р Павлина Лазарова

Рецензенти:

доц. д-р Милослава Янкова

доц. д-р Веселина Иванова

Научен редактор:

доц. д-р Севджихан Еюбова

Коректор:

доц. д-р Веселина Илиева

ISBN 978-619-201-579-4

Университетско издателство

„Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2022

Предговор

Речникът е допълнение към учебната литература по дисциплините „Психология на развитието“ и „Възрастова психология“ и е предназначен за студенти, изучаващи тези дисциплини. Представени са някои от основните психологически термини, от психологията на развитието.

Информационното съдържание на речника е насочено към развитието на активна реч и формирането на психологическото мислене на студентите.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	стр. 3
<u>А</u>	стр. 5
<u>Б</u>	стр. 19
<u>В</u>	стр. 22
<u>Г</u>	стр. 30
<u>Д</u>	стр. 34
<u>Е</u>	стр. 44
<u>Ж</u>	стр. 49
<u>З</u>	стр. 52
<u>И</u>	стр. 55
<u>К</u>	стр. 63
<u>Л</u>	стр. 80
<u>М</u>	стр. 82
<u>Н</u>	стр. 87
<u>О</u>	стр. 96
<u>П</u>	стр. 100
<u>Р</u>	стр. 112
<u>С</u>	стр. 118
<u>Т</u>	стр. 132
<u>У</u>	стр. 134
<u>Ф</u>	стр. 136
<u>Х</u>	стр. 138
<u>Ц</u>	стр. 140
<u>Ч</u>	стр. 141
<u>Ш</u>	стр. 142
 Литература	 стр. 143

∞ A ∞

Автономна реч (егоцентрична реч, телеграфна реч)

- един от ранните етапи в развитието на детската реч, преходен към овладяване речта на възрастните. Според формата на „думата“ А. р. до голяма степен е резултат от изкривяване от деца на думи на възрастните, или срички понякога повтаряни два пъти.

Характерни психологически особености на А. р. са: 1) ситуативност, водеща до нестабилност на значенията на „думите“, тяхната неопределеност и нееднозначност; 2) произтичащ от първата характеристика метод на „обобщение“ – обединяване в една дума на различни предмети, за разлика от класификацията на разгърнатата реч, отразяваща обществения опит; 3) отсъствие на флексии и синтактични отношения.

А. р. може да приеме повече или по-малко разгърнати форми и да се съхрани за дълго време. Това нежелано явление забавя не само формирането на речта (всички нейни аспекти), но и психическото развитие като цяло. Специалната речева работа с деца, правилната реч на околните възрастни, която изключва „приспособяването“ към несъвършената реч на детето, са средство за превенция и корекция (ако този етап на развитие на речта се е проточил) на А. р. В случаи на развитието ѝ при близнаци се препоръчва временното им разделяне.

Автономия - стадий от моралното развитие, характеризиращ се със способността на индивида да създава самостоятелно или да избира морални правила за

живота и поведението си. Понякога автономията се разглежда като трети етап от моралното развитие на индивида след хетерономията (конвенционалният морал) и аномията (предморален етап).

Авторитет - влияние на човек над другите, за да ги накара да се подчиняват при определени обстоятелства. Авторитетът е толкова необходим за децата, колкото и обичта. По време на юношеството той дори става по-важен. Проучванията и анкетите, проведени от психолози и психиатри (Дж. М. Сатър, Х. Лучони), показват, че липсата на дисциплина предизвиква тежки разстройства у някои младежи. Без авторитет възпитанието не се осъществява добре, личността остава слаба и несъстоятелна; моралното съзнание не се доизгражда; субектът живее в несигурност и тревожност. Зле упражняваният, тираничен авторитет е също толкова опасен, колкото и наличието на недостатъчност на авторитет (Т. В. Адорно). В семействата, в които по правило властва авторитетът на бащата, някои прояви на прекалено строго отношение са причина за неуспехите и конфликтите в бъдещия социален живот. Бащата трябва да упражнява авторитета си, за да закриля детето от опасностите, от които то е неспособно да се предпази, а не за да утвърждава собствената си личност.

Агресивност - нападателност. Разбрана в тесен смисъл, тази дума означава войнствен характер на човека. В по-широк смисъл терминът характеризира динамизма на субект, който се утвърждава, не отбягва нито трудностите, нито борбата и още по-общо характеризира основна

диспозиция, благодарение на която живото същество може да получи удовлетворяване на своите жизнени потребности, най-вече от храна и сексуално удовлетворяване. Според много психолози агресивността е тясно свързана с фрустрацията - дете, на което забраняват да играе, се сърди или тропа с крака от гняв. Агресивността има и други причини, А. Монтане (1988) е наблюдавал у деца, които не са спали достатъчно, внезапни изблици на агресивност, последвани от моменти на дълбока изолация. Агресивността на детето най-често се дължи на силна неудовлетвореност вследствие липса на обич или на чувство за лична девалоризация. Например когато, въпреки че полага искрени усилия, ученикът е наказан, защото не удовлетворява изискванията на родителите си, те всъщност му налагат едно крайно несправедливо наказание, което може да предизвика бунта на малолетния или да го обезсърчи. Ученето играе важна роля при агресивността. В книгата си " „Агресивният човек“ (1987) П. Карли припомня, че в някои човешки групи (например в Таити или в Мексико) всякаква проява на агресивност е заклеймявана и считана за позорно поведение. Той смята, че и в нашето общество би могло да се снижи агресивността чрез възпитателни мерки, като се насърчават алтруистичното поведение и моралните ценности.

Адаптация - приспособяването на организма към нови условия. Живите същества притежават известна пластичност, благодарение на която могат да бъдат в хармония с околната среда и да поддържат равновесие на своята вътрешна среда. „Адаптация има“, казва Ж. Пиаже,

„когато организмът се променя в зависимост от средата и когато от тази вариация възниква равновесие на обмяна между обкръжението и организма, което равновесие е благоприятно за съхраняването на организма“. Според Пиаже „психичният живот се подчинява на същите структуриращи закони, на които се подчинява органичният живот. Интелигентността се изгражда чрез непрекъснато уточняване между изградените схеми и елементите на новия опит“.

Адекватен - достатъчно подходящ, съответстващ, идентичен.

Аз - самоосъзната и утвърдена индивидуалност. Съзнанието за единство на личността се изгражда в процеса на растежа. В края на третия месец новороденото използва ръцете си, за да опознава външния свят и своето собствено тяло, които открива. Така се установява първото разграничение между Аза и не-Аза, което става по-явно след края на кърменето. Към двегодишна възраст, ако го поставим пред огледалото, то се усмихва, без да знае, че вижда себе си. Едва година по-късно започва да употребява местоимението аз и да се противопоставя на другия единствено заради удоволствието да утвърждава личността си. По-нататък Аз-ът продължава да се изгражда под действието на съзряването и социокултурните и афективните условия.

Аз-идеал - образец за достигане. Формирането на личността представлява дълъг процес на социализация,

започващ от ранното детство. Посредством действието на идентификациите с обичаните и уважаваните хора от обкръжението малкото дете конструира своя Аз. Така то си създава тип, с който се сравнява и който с всеки ден става все по-богат.

Аз-концепция - Аз-концепцията е образът, който имаме за себе си. Този образ се развива по различни начини, включително чрез взаимодействието ни с важни хора в живота ни. Аз-концепцията е начинът, по който възприемаме нашето поведение, способности и уникални характеристики. Например вярвания като „аз съм добър приятел“ или „аз съм добър човек“ са част от цялостната Аз-концепция. Нашето себевъзприятие е важно, защото влияе на нашите мотивации, нагласи и поведение. То също влияе върху това какво чувстваме към човека, който мислим че сме, включително дали сме компетентни или дали имаме самоуважение. Аз-концепцията има тенденция да бъде по-гъвкава, когато сме по-млади и все още преминаваме през процеса на самооткриване и формиране на идентичност. С напредването на възрастта и с натрупването на знания за себе си и какво е важно за нас, тези самовъзприятия стават много по-подробни и организирани. В основната си Аз-концепцията е съвкупност от вярвания, които човек има за себе си и отговорите на другите. Тя олицетворява отговора на въпроса: "Кой съм аз?"

Аз-концепцията се състои от три различни части:

Идеално Аз: Идеалното аз е човекът, който искате да бъдете. Този човек притежава атрибутите или качества,

които или искате да притежавате. То е как си представяш себе си, ако беше точно такъв, какъвто искаш.

Аз-образ: Аз-образът се отнася до това как виждате себе си в този момент от време. Атрибути като физически характеристики, личностни черти и социални роли влияят на вашата представа за себе си.

Самооценка: Колко харесвате, приемате и оценявате себе си, всичко това допринася за вашата самооценка под формата на самочувствие. Самочувствието може да бъде повлияно от редица фактори, включително как ви виждат другите, какъв мислите че сте като се сравнявате с другите, и вашата роля в обществото.

Акселерация - ускоряване на соматичното (телесното) развитие и физиологичното съзряване на децата и тинейджърите, изразяващо се в нарастване на теллото и размера на тялото им, както и по-ранно полово съзряване.

Активност – категория, която отразява асиметрията на отношенията между субекта и обекта (средата). Активността на субекта се проявява в това, че той самият е източник както на промените, както стават него, така и промените, които той предизвиква в обекта. Основните форми на активност, разглеждани в психологията на развитието, са дейността и поведението на субекта, както и общуването му с други хора. В последния случай и двата общуващи индивида са субекти на активността. Различните форми на активност на детето служат като движеща сила на неговото психическо развитие.

Понижаването на равнището на активност (пасивност) води до забавяне или „изкривяване“ на развитието.

Акт на хващане - поведенчески акт, който включва ориентация под формата на зрителен контрол, първично възприемане на предмета с отделяне на предмета от фона и тактилен, действен контакт с него.

Актуализация - 1) прехвърляне от потенциално състояние в реално състояние;

2) действие, което се състои в извличане на научения материал от паметта с цел последващото му използване при разпознаване, припомняне, възпроизвеждане.

Акцентуация на характера - прекомерно изразяване на индивидуални черти на характера и техните комбинации, представляващи екстремни варианти на нормата, граничещи с психопатия.

Амбивалентност - противоречиво вътрешно състояние или преживяване, свързано с двойствено отношение към нещо, характеризиращо се с приемане и отхвърляне.

Амбивалентността на поведението на детето - индивидуален, специфичен за възрастта вариант на конфликтното поведение на детето по отношение на възрастния, характеризиращ се с борба на положителни и отрицателни тенденции. Появява се в ранна възраст и се проявява в процеса на комуникативна дейност.

Амбивалентността на поведението на детето е цялостен синдром, който се проявява в локомоцията (активно движение в пространството: пълзене, ходене) на децата, тяхното емоционално състояние, практически и афективни връзки с хората около тях, както и в характера на отговора на децата на въздействието на възрастните, едновременно стремеж към възрастния и отдалечаване от него; срамежливост, несигурност, тревожност, плач, съчетани с интерес и положително отношение към възрастните; липсата на ситуационно-делово общуване, характерно за тази възраст, ниско равнище на развитие на предметната дейност; избирателност във взаимоотношенията с възрастните с преобладаване на емоционалното общуване в ущърб на предметното взаимодействие. Феноменът на амбивалентно поведение се наблюдава при около една трета от децата, посещаващи детска ясла. В основата на амбивалентното поведение е конфликтът между потребността на детето да общува с възрастния и липсата му на средства за установяване на контакти с други хора. Една от причините за възникването на такова поведение са особеностите на семейното възпитание на детето през първата година от живота, което се характеризира с хипертрофия на емоционалните връзки между детето и възрастния възпрепятстваща формирането на практически контакти.

Амбивалентност на чувствата - двойственост, противоречивост на няколко, едновременно преживявани, емоционални състояния.

Амплификация - от лат. - разпространение, увеличаване, обогатяване, разширяване.

Амплификация на психичното развитие - пълноценно използване на потенциала на развитието на психиката на всеки възрастов етап чрез подобряване на съдържанието, формите и методите на обучение. Теоретичната основа на концепцията за амплификацията е признаването на уникалността и качествената своеобразност на етапите на възрастовото развитие на детето и утвърждаване на трайното, абсолютно значение на психологическите новообразувания, които възникват в ранните възрастови етапи за цялото последващо развитие на личността.

Анимизъм - вярване, че всяко нещо е одушевено и проявява целенасочено отношение. Тази нагласа се среща при малките деца и първобитните племена, които не могат да си обяснят по друг начин явленията, чийто механизъм не разбират. Детето, което вижда, че луната го придружава по време на вечерната разходка, е убедено, че тя го следва.

Аперцепция - зависимостта на възприятието от минал опит и от съдържанието на човешката дейност.

Архетип - централната концепция на аналитичната психология на К. Г. Юнг. Представява образи, отразяващи съдържанието на културата на дадено общество, които се предават от поколение на поколение и са скрити в колективното несъзнавано.

Асимилация - процес на адаптиране на нова информация към съществуваща стара информация (по същество интернализация).

Акомодация - пластична промяна, по време на която човек модифицира възприеманата информация и разработва нови схеми.

Асинхронност на психичното развитие - концепция, въведена от известния немски психиатър и психолог Е. Кречмер за характеризиране на нарушението на времето и темпа на сексуално и психическо съзряване, при което се нарушава хармонията при съзряването на различни системи и то става дисхармонично. В рамките на асинхронията на психичното развитие са описани акселерацията (ускоряването на развитието), ретардацията (забавянето на развитието), както и освобождаването и фиксирането на ранните онтогенетични форми на невропсихично реагиране според механизмите на възрастовата дисфункция на съзряването, в основата на които е преходната физическа незрялост.

Асоциация - връзка между психични явления, при която възприемането на едно от тях води до появата на другото.

Астения - състояние на психическа слабост, изразяващо се в повишена умора, намалена работоспособност, нестабилност на настроението.

Аутизъм - крайна форма на психологическо отчуждение, изразяващо се в нарушаване на контактите със заобикалящата действителност и потапяне на детето в света на собствените му преживявания. Трябва да се разграничи от шизофренията: детето с шизофрения в началото се развива нормално, а след това навлиза във вътрешния си свят, а дете с аутизъм не прекарва ден в реалния свят, не показва с поглед или усмивка, че разпознава своите родители, речта се развива изключително бавно и пр.

Афект - невро-психично възбуждане със загуба на волевия контрол поради временна загуба (инхибиране) на активността на мозъчната кора.

Афект на неадекватността - вид афект, който възниква в резултат на амбивалентност и се проявява в импулсивни действия. *Афектът на неадекватността* е неадекватна афективна реакция на детето на неуспех в постигането на целта, проявяваща се във форми на повишено негодувание, упоритост, негативизъм, изолация, потиснатост и др. Най-често възниква в случаите, когато претенциите на детето в област, която е от съществено значение за него, не са удовлетворени. Равнището на претенциите на детето се основава на възникнала по-рано в живота неадекватна самооценка. Тази самооценка е станала обичайна за него и то не може да понижи нивото си на претенции, без да навреди на самооценката си. Несъответствието между нивото на претенциите и реалните възможности на детето води до вътрешен

неосъзнаван конфликт. Следователно възниква неадекватната реакция на детето към собствения му неуспех: то или отхвърля самия факт на неуспеха, или го обяснява с причини, които не отговарят на реалността. Детето се стреми да обясни неуспеха не със своята неадекватност, а с нещо друго. В резултат на това възниква неадекватна реакция, която се проявява под формата на афективно поведение. В този случай афективната реакция действа като защитна, позволявайки на детето, в случай на неуспех, да не намали самооценката и нивото на претенциите, т.е. неадекватната реакция позволява на детето да попречи на собствената си неадекватност да проникне в неговото съзнание.

Афективна недостатъчност - липса или недостиг на общ. Афективните потребности на човека са също толкова важни, колкото и останалите и незадоволяването им може да има тежки последици. Когато малкото дете бъде отделено от своята майка, плачът и виковете изразяват безпомощността и тревожността му. После настъпва примирение, но с него апатия и отказ да се храни. Ако никой не замести майката по време на продължително отсъствие, забелязва се спиране на физическото развитие и обща регресия. Наученото в последно време изчезва, езикът обеднява, става „бебешки“, енурезата и клатенето на тялото са почти винаги налице. Понякога детето си причинява болка или се самонаранява. Органичните съпротивителни сили отслабват много. Потребността да обичаш и да бъдеш обичан е не по-малко важна в зрялата възраст. Когато задоволяването ѝ се затруднява поради трудно

установяване на социални връзки (вследствие на стеснителност или неврози) или житейски събития (изоставяне, траур, старост, изолация...), субектът може да се отдаде на разнообразни заместващи дейности като посещаването в благотворителност или колекционирането на марки. Но когато афективната празнина не е запълнена, може да настъпи повече или по-малко тежко депресивно състояние, което понякога води до самоубийство депресии, привързаност, трихотиломания.

Афективно дете - дете, което демонстрира афективно поведение в резултат на своите негативни афективни преживявания.

Афективно-личностни връзки - първият появяващ се в онтогенезата тип взаимоотношения между детето и възрастните, очертаващи се като един от психологическите продукти на ситуационно-личностното общуване. Заражда се през първите шест месеца от живота, като за първи път се проявява като желание на бебето да сподели с възрастните впечатленията си относно възприемането на приятни влияния (интересна играчка, весела мелодия и др.). Отначало това е търсене на съпричастност с поглед, включване на възрастния и обекта на възприятие в единно зрително поле; малко по-късно се отбелязват по-активни прояви: показване на приятен обект на възрастния, очакване на ответни положителни емоции. Афективно-личностните връзки през първите шест месеца от живота действат като основна психологическа новообразувания на възрастта, тъй като формират основата на развиващата се

личност на бебето и опосредстват връзката му с външния свят. При дефицит на ситуационно-личностно общуване не се установяват афективно-личностни връзки, кърмачето не формира активна позиция по отношение на хората около него, обективния свят, към себе си - личностното развитие на детето се „изкривява“. През втората половина на първата годината наличието на афективно-личностни отношения се проявява не само в положителна, но и в негативна емоционална ситуация (в непозната стая, при среща с непознати, при вида на плашещ предмет и др.), изразява се в търсене на защита, желание да получи любов и подкрепа на близък възрастен, да се вкопчи в него, да го прегръща, да го гледа в очите. Това помага на детето да преодолее страха си и стимулира развитието на познавателна и игрова активност в плашеща по-рано ситуация.

Афиляция - 1) желанието на човек да бъде в компанията на другите; 2) мотивирана емоционална потребност от общуване, емоционални контакти, приятелство, взаимно разбиране, любов, да бъдеш в обществото с други индивиди. Отказа от афиляция предизвиква чувство на самота.

В Б В

Базово доверие - положително емоционално отношение към околната среда, преди всичко към социалния свят, което се формира у детето в ранна детска възраст при наличието на психологическа атмосфера на любов, топлина и подкрепа от възрастните.

Безусловен рефлекс - рефлекс, осъществяван въз основа на постоянна, генетично обусловена нервна връзка между възприемащи елементи на нервната система и изпълнителните органи. Безусловният рефлекс е вродена реакция, която винаги се осъществява, когато определени стимули действат върху тялото. Терминът е въведен от И. П. Павлов.

Биогенетичен закон - закон, който описва връзката между етапите на вътрематочното развитие на детето и етапите на развитие на биологичния вид, открит от Ф. Мюлер и Е. Хекел.

Бинокулярно зрение - зрение с две очи; осигурява възприемане на дълбочината и обема на предметите. Бинокулярното възприятие за дълбочината и обема се основава на *бинокулярен паралакс* - разлики в проекционните изображения на обект върху ретината на лявото и дясното око, произтичащи от различия в пространственото положение на двете очи. В Б. з. сигналите, идващи от ретината на едното око, се сливат в кората на главния мозък с тези, идващи от ретината на другото око. Пълното

им сливане (фузия) дава възприемането на един обект в зрителното поле.

Бихевиоризмът - психологическо направление, което отрича съзнанието като предмет на изследване и свежда психиката до различни форми на поведение.

Близнаците (метод на) - системно наблюдение на еднояйчни близнаци, т. е. притежаващи еднаква физическа конституция, които биват подложени на различни режими. Други методи с близнаци, като например изследването на близнаци, отглеждани поотделно, дават възможност да се уточнят съответните влияния на наследствеността и на средата върху формирането на личността. Дълготрайното наблюдение показва, че през юношеството близнаците все повече се различават един от друг, но че след шестдесетгодишна възраст си приличат повече. Следователно частта на наследствените фактори не е еднаква в течение на целия живот.

Бондинг - образуването на привързаност. Този термин се прилага главно за периода на развитие на емоционални връзки между родители и деца, които започва веднага след раждането и продължава няколко месеца.

Бягство - напускане на дома. При децата то е епилогът на даден конфликт с околните (родители, учители или възпитатели), едновременно реакция на противопоставяне на средата, която не ги удовлетворява, и

надежда да намерят другаде това, което дотогава им е било отказвано. Страдащи от невроза или неуравновесени възрастни имат понякога същата нагласа. Бягството, което в тези случаи е осъзнато поведение, е признание за провал. От друга страна, в някои случаи напускането на дома е израз на импулсивно почти автоматично действие, което е повече или по-малко осъзнато. Наблюдава се при епилепсия, шизофрения и състояния на психична обърканост.

Вариация - промяна.

Вербализъм - психологически синдром, който се развива в предучилищна възраст и се характеризира с рязко преобладаване на развитието на словесната сфера (устна и понякога писмена реч, словесна памет) над други аспекти на психическото развитие на детето. Вербализмът е описан за първи път от Л. С. Виготски въз основа на изследвания на деца с умствена изостаналост, чието компенсаторно обучение е изградено изцяло в речева форма. Въпреки това, вербализъм може да се формира и у нормално дете, ако възрастните, загрижени за неговото умствено развитие, насочат усилията си изключително към вербалната сфера (те учат с детето голям брой стихотворения, грижат се за разширяването на неговия речник, започват да го учат да четат и пишат много рано и др.), без да се обръща внимание на онези форми на детска дейност, които са най-съществени за общото психическо развитие. В предучилищна възраст детето с вербализъм често се оценява от другите като "вундеркинд", но в процеса на училищно обучение се разкрива недостатъчно развитие на мисленето, произволност на познавателните мотиви. В крайна сметка това обикновено води до слаб напредък и конфликти на детето (а често и на родителите му) със социалната среда. Вербализмът води до нарушения на общуването с връстници, поражда неадекватно висока самооценка и личностен инфантилизъм. Корекцията на вербализма е много сериозен психологически проблем, тъй

като изисква запълване на дълбоки и многобройни проблеми в психическото развитие на детето.

Вербален - устен, словесен. В психологията термин за знаков материал, както и процесите на работа с този материал.

Виртуален („въображаема реалност“) – възможен; който може или трябва да се появи.

Висши психични функции - сложни психични процеси, формиращи се през целия живот на човека, които имат социален произход. Отличителна черта на ВПФ е техният опосредствен характер и произволност.

Формиране на висшите психични функции - най-важното направление в психическото развитие на детето: формиране и усъвършенстване на сложни, формиращи се през целия живот, системни психични процеси, които са социални по произход. ВПФ. - едно от основните понятия в културно-историческата теория за психичното развитие, разработена от Л. С. Виготски. Характеризират с това, че първоначално съществуват като форма на взаимодействие между хората и едва по-късно – като напълно вътрешен (интрапсихологически) процес. Превръщането на външните средства за осъществяване на функцията във вътрешни, психологически такива се нарича *интернализация*. Втората важна характеристика на развитието на ВПФ, е тяхното постепенно "затихване", автоматизация. На първите етапи от формирането си ВПФ представляват разгърнатата форма на дейност, която се

опира на относително елементарни сензорни и моторни процеси; след това тази дейност се „ограничава“, придобивайки характер на автоматизирани умствени действия. В същото време се променя и психологическата структура на ВПФ.

Влечение - инстинктивно желание, което подтиква индивида да действа по такъв начин, че желанието му да бъде удовлетворено.

Водеща дейност - дейност, която определя характера на психическото развитие на определен етап от детството. Дейността, която на този етап от развитието на онтогенезата е свързана с появата на най-важните психични новообразувания.

Водеща дейност концепция - набор от идеи за моделите на развитие на детската психика, разработени от А. Н. Леонтиев, Д. Б. Елконин, А. В. Запорожец и други руски психолози. Понятието водеща дейност се използва от тях като основна характеристика на определен възрастов период. Според тази концепция признак за прехода от един етап на развитие към друг е промяната на типа водеща дейност, водещото отношение на детето към реалността. Водещата дейност има следните характеристики: 1) това е дейност, под формата на която възникват други видове дейност и в рамките на която се обособяват други видове дейност (например учене, в точния смисъл на думата, за първи път се появява още в играта: детето започва да се учи, като играе); 2) това е

дейност, при която се формират или реструктурират определени психични процеси (например в играта се формират процесите на активно въображение при деца в предучилищна възраст, в обучението - процесите на абстрактно мислене на учениците); 3) това е дейност, от която в най-голяма степен зависят основните психологически промени в личността на детето, наблюдавани в даден период от развитието (така детето в предучилищна възраст в играта овладява произволността). Водеща е дейност на детето, при която настъпват големи промени в психичните процеси и психологическите характеристики на личността на детето на даден етап от развитието.

Предполагало се е, че на всеки период съответства ясно фиксирана за него водеща дейност: младенческа възраст - ситуационно-лично (пряко емоционално) общуване с възрастните; ранно детство — предметно-манипулативна дейност; предучилищна възраст - ролева игра; начална училищна възраст - учебна дейност; средна училищна възраст - интимно-лично общуване с връстниците; горна училищна възраст - учебно - професионална дейност.

Водещата дейност не възниква веднага в развита форма, а преминава през определен път на формиране. Това става в процеса на обучение и възпитание. Появата във всеки период на психическо развитие на нова водещата дейност не означава изчезване на тази, която е била водеща на предишния етап.

Водещи потребности на възрастта - съвкупност от най-значимите потребности и мотиви, които определят основната посока на развитие на детето на даден възрастов етап, чието удовлетворение е възможно само в условията на водеща дейност.

Възраст - категория, която служи за обозначаване на относително ограничени времеви характеристики на индивидуалното развитие. За разлика от хронологичната възраст, която изразява продължителността на съществуването на индивида от момента на неговото раждане, понятието психологическа възраст обозначава определен, качествено своеобразен етап от онтогенетичното развитие, обусловен от законите на формиране на организма, условията на живот, обучение и възпитание, които имат конкретен исторически произход. Опитът за систематичен анализ на категорията психологическа възраст принадлежи на Л. С. Виготски. Той смята, че нейните ключови характеристики са социалната ситуация на развитие, отразяваща мястото на детето в системата на социалните отношения, дейността на детето, новообразуванията в сферата на съзнанието и личността.

Процесът на преход от едно възрастово стъпало към друго предполага дълбока трансформация на всички посочени по-горе структурни компоненти на психологическата възраст и може да бъде съпроводен с повече или по-малко изразени конфликти и противоречия. Необратимите психофизиологични промени също са свързани с хода на възрастовото развитие. Въпреки това, тясно взаимосвързаните линии на физическото

(физиологичното), психическото и социалното развитие на индивида може да не съвпадат във времето. Неравномерният темп на развитие на тези аспекти води до чести несъответствия в степента на физическа, психологическа и социална зрялост на индивида, причинявайки феномени на *акселерация*, *асинхронност* на психичното развитие, *психофизичен* и *личностен инфантилизъм* и др. Хронологичните граници на възрастта варират значително в зависимост от социо-културни, икономически и други фактори. Необходимо е да се разграничат процесите на възрастово (онтогенетично) и функционално развитие (в рамките на отделните психични процеси) (А. В. Запорожец). Понятието за възрастови характеристики, възрастови граници, няма абсолютно значение - границите на възрастта са подвижни, променливи, имат конкретно-исторически характер и не съвпадат в различни социално-икономически условия на развитие на личността. В психологията се приемат различни принципи на изграждане на концепцията за възрастова периодизация. Възрастта е специфичен, относително ограничен във времето етап на психическо и психологическо развитие.

Възраст „психологическа“ - определен качествено своеобразен етап на онтогенетично развитие, обусловен от закономерностите на формиране на организма, условия на живот, възпитание.

Възрастова група - една от разновидностите на условната група хора, обединени по признака възраст.

Според възрастовата периодизация се разграничават групи от предучилищна възраст, начални ученици, тийнейджъри, гимназисти, студенти и др.

Възrastови новообразувания - психични и социални промени, които настъпват за първи път на даден етап и които по фундаментален начин определят съзнанието на детето и целия ход на неговото развитие в даден период.

Възrastова норма - среднoстатистическият резултат от изпълнението на стандартизиран тест, получен от голям репрезентативна извадка от хора на определена възраст.

Възrastовата периодизация на развитието на личността - разработен от А. В. Петровски подход за разделяне във времето на процеса на развитие на личността, което позволява да се отделят основните му етапи. А. В. Петровски излага следната хипотеза: личността се формира в групи, йерархично разположени на етапите на онтогенезата; характерът на развитието на личността се определя от нивото на развитие на групата, в която е включена и в която е интегрирана.

Личността на детето, тийнейджъра, младежа се развива в резултат на последователно включване в различни по степен на развитие общности. Най-благоприятните условия за активно формиране на ценни качества на личността се създават от група с високо ниво на развитие - екип.

Възrastови особености – всяка възраст има своите предимства и недостатъци, ограничения, загуби. Именно те съставляват възрастовите характеристики, т.е. това, което отличава една възраст от друга.

Възрастови кризи - теоретична концепция, обозначаваща преход във възрастовото развитие към нов качествено специфичен етап. Според Л. С. Виготски, възрастовите кризи се дължат преди всичко на разрушаване на обичайната социална ситуация на развитие и появата на друга, която е по-съобразена с новото ниво на психологическо развитие на детето. Във външното поведение възрастовите кризи се разкриват като непокорство, упоритост и негативизъм. Продължителността на кризите и техните прояви зависят от индивидуалните особености и условията, в които се намира човек в даден период от време. Кризите се редуват една с друга и са естествен процес на детското развитие.

Възпитание - целенасочено и систематично въздействие върху човека с цел формиране на определени форми на поведение, миросглед и умствени способности у него.

Генезис - сблъсък, възникване и последващ процес на развитие на един или друг предмет, явление, процес, мисъл, учение.

Генезис на комуникативната дейност - концепция - теория за възникването и развитието на общуването, неговото значение в живота на децата през първите седем години от развитието им, развита от М. И. Лисина. Общуването в контекста на това понятие се разглежда като условие и един от основните фактори за психическото и личностното развитие на детето. То гарантира, че детето се въвежда в социално-историческия опит на човечеството. В концепцията за генезиса на комуникативната дейност се проследяват възрастовите промени в комуникативната дейност на детето с възрастните и връстниците. Разграничават се взаимосвързани линии на възрастовите промени в общуването между деца и други хора. На всяко ниво на развитие се разкриват цялостни картини на общуването с неговите съдържателни и качествени характеристики. Идентифицирани са четири форми на общуване между детето и възрастния: 1) ситуативно-личностното общуване е генетично първата форма на общуване между детето и възрастния през първите шест месеца от живота; 2) ситуативно -делово общуване - втората най-разпространена форма на общуване между децата и възрастните, характерно е за ранната детска възраст; 3) извънситуативно-познавателно и 4) извънситуативно-личностно общуване с възрастен

възниква през втората половина на предучилищното детство.

Възрастният е от първостепенно значение за развитието на всички форми на общуване при децата, чиято изпреварваща инициатива непрекъснато „дърпа“ дейността на детето към ново, по-високо ниво на развитие по механизма на „зоната на най-близкото развитие“. Активната намеса на възрастния може за сравнително кратко време да предизвика благоприятни промени в общуването на децата, да коригира възникналите дефекти и отклонения.

Генетика на поведението - област на знанието, която изучава генетични и средови детерминанти в променливостта в поведението на животните и психологическите особености на хората.

Генитален стадий - последният стадий от сексуалното развитие на човека, в който основна ерогенна зона са гениталните органи. В този стадий се различават две фази. Първата, по-ранна, се разполага между три и пет години; тя съответства на фаличната фаза, по протежение на която детето, отказвайки се от удовлетворението на предшестващите стадии (орален и садистично-анален), се утвърждава като полово същество. Втората фаза е по-късна; тя се установява след латентния период, по време на пубертета, и отговаря на окончателната организация на сексуалността в зрялата ѝ форма, годна за репродуктивната функция. Според някои автори само тази фаза заслужава да бъде наричана генитален стадий. Те смятат, че

инфантилната генитална организация (фаличната фаза) всъщност е предгенитална организация наред с оралната и садистично-аналната, тъй като частичните нагони се обединяват и организират окончателно едва в периода на пубертета.

Геронтопсихология - раздел от психологията на развитието, който изучава характеристиките на психичните процеси, поведението и динамиката на промените в личността при хора в напреднала и старческа възраст. Тя се оформя като специален раздел на психологията на развитието в средата на XX век. В това време се наблюдава рязко увеличение на броя на публикациите за психологическите аспекти на стареенето и старостта в западната психология. В своите изследвания Г. използва широко методите на психологията на развитието, общата и социалната психология. През последното десетилетие нараства значението на изследванията, базирани на лонгитюдния метод за проследяване на промените, свързани с възрастта. Идентифицирането на специфичните психологически характеристики на старостта е трудно поради наличието на редица фактори, които неизбежно я съпътстват: общо отслабване на здравето, влиянието на заболявания, промени във физическия и социалния статус и др. Съвременната Г. отделя особено внимание на изследването на промените в характера на дейността и работоспособността, ценностните ориентации и смисловите образувания на личността в хода на стареенето. Актуална задача на Г. е разработването на средства и методи за психологическа помощ на възрастните

хора във връзка с такива промени в живота им като пенсиониране и поява на излишно свободно време, принудително изоставяне на предишни интереси и навици, необходимо преструктуриране на взаимоотношения с близки (включително техните собствени деца), смърт на съпруг и други членове на семейството, загуба на приятели и близки, повишена зависимост от другите поради отслабване на физическите сили, самота, настаняване в социални институции и др.

Гукане - доезиков стадий при детето, който се характеризира с издаване на повече или по-малко учленени, лишени от смисъл звуци, които се появяват към третия месец. Гукането (наричано още лалация) идва след гърлените звуци на новороденото. То представлява вродена, игрова дейност - детето сякаш изпитва удоволствие от действието на гласните си струни - независимо от какъвто и да е слухов опит, тъй като се проявява дори при деца, засегнати от вродена глухота. Гукането всъщност е прелюдия към усвояването на езика и вербалното общуване. Детето подражава както на звуците, които само издава („aaa"; „ppp"), така и на тези, които идват от обкръжението му. Към шестия месец то започва да повтаря цели срички: „ма-ма-ма", „па-па-па", „та-та-та" и т. н., на които родителите бързат да придадат смисъл. По такъв начин постепенно детето подбира звуците, които предизвикват реакция около него, и елиминира другите. След гукането, което изчезва към деветия месец, идва подражанието на срички, които чува, а след тях и първите думи.

∞ Д ∞

Движещи сили на развитието – това са вътрешните противоречия между постоянно нарастващите потребности на човека и като правило изоставащите възможности за тяхното задоволяване.

Девиантно – отклоняващо се от приетите норми.

Девиантно поведение - отклоняващо се, нарушаващо приетите норми и правила, но ненавлизащо в областта на незаконните действия.

Дезадаптация - първоначални затруднения, изкривяване или нарушение на адаптационните процеси поради недостатъчни нервно-психични, физически или други ресурси на индивида; невъзможност той да упражнява своята позитивна социална роля в специфични микросоциални условия, съответстващи на неговите възможности.

Дезадаптация училищна –Най-често се проявява в невъзможност за обучение на детето по програма, адекватна на неговите възможности, както и в поведение, което не е съобразено с приетите норми за дисциплина. Идентифицират се следните фактори, които допринасят за Д. у.: 1) училищен (липса на индивидуален подход към детето, неадекватност на възпитателните мерки, липса на навременна помощ на ученика, прояви на неуважение към него и др.); 2) семеен (неблагоприятна материално- битова,

емоционална ситуация в семейството, алкохолизъм на родителите, изоставяне на детето или свръхзакрила и др.); 3) микросоциален (негативно влияние на обкръжението, лекота на получаване на пари, наличие на алкохол и наркотици и др.); (4) макросоциален (деформация на обществените и моралните идеали, превес на обогатяването над самореализацията, среда и пропаганда на насилие, произвол и др.); (5) соматичен (тежки и хронични физически заболявания, деформации, нарушения на двигателната сфера, слуха, зрението, говора); (6) психичен (различни прояви на психични разстройства, акцентуации и патологии на личността, патологично протичане на кризи, свързани с възрастта, умствена изостаналост и др.). Често Д. у. възниква от самото начало на обучението в училище в резултат на липсата на психологическа готовност на детето за училище. Д. у. пречи на пълноценното развитие на личността на детето и реализацията на неговите способности. Последствията от нея са повишаване на тревожността и други емоционални отклонения, понижаване на самооценката на детето и нарушаване на социалните му контакти. При продължителна Д. у. се развиват различни видове психогенни разстройства (неврози и др.).

Дейност - активно отношение към заобикалящата действителност, изразяващо се във въздействие върху нея. Дейността се състои от действия.

Делинквент - субект, чието девиантно (отклоняващо се) поведение в крайните си прояви е углавно наказуемо действие.

Деменция - глобално и прогресиращо отслабване на психичната дейност, дължащо се на органично увреждане на мозъка. Деменцията се характеризира преди всичко с психична детериорация. Засегнати са всички функции. Полето на съзнанието се стеснява, вниманието и паметта отслабват, способността за разсъждаване е нарушена.

Демонстративност - повишена нужда от внимание към себе си, желание винаги да си в „светлината на прожекторите“. Децата с високо ниво на демонстративност се характеризират с донякъде преднамерено („театрално“) поведение, склонност към украсяване и преувеличаване.

Депресия - повече или по-малко продължително болестно състояние, характеризиращо се главно с потиснато настроение и спадане на тонуса и енергията. Тревожен, уморен и обезкуражен, страдащият от депресия не може да се противопостави дори и на най-малката трудност и поради това не предприема инициативи. Той страда от своята немощ и има впечатление, че интелектуалните му способности, и по-специално вниманието и паметта му, са отслабнали. Чувството за малоценност, което произтича от това, увеличава неговата меланхолия.

Депривация - загуба на фактори, които са от значение за психичното развитие, лишения, претърпени от детето поради недостатъчно задоволяване на основните психични потребности.

Детерминизъм - 1) естествена и необходима зависимост на психичните явления от пораждащи ги фактори. Психологическият детерминизъм изхожда от универсалната причинно-следствена връзка на психичните явления и състояния; 2) причинна обусловеност, всеобща закономерна връзка между природата, обществото и мисленето.

Детска психология - клон от психологическата наука, който изучава закономерностите на етапите на психическото развитие и формирането на личността през целия период на детството.

Детство - термин, обозначаващ началните периоди на онтогенезата (от раждането до юношеството). Съгласно приетата периодизация обхваща младенческата възраст (от раждане до 1 година), ранната детска възраст (1-3 години), предучилищната възраст (3 - 6-7 години) и началната училищна възраст (6-7 - 10-11 години). Изследванията за развитието на децата в различни общества допринасят за преодоляване на дългогодишните представи за детското развитие като „естествен етап“ с определени „универсални“ характеристики за всички времена и народи. Като социо-културен феномен Д. има специфичен исторически характер и своя собствена история на

развитие. Основната социална функция на Д., се състои в подготовката на човек за самостоятелна работа на възрастен, определя спецификата на възрастовата диференциация, продължителността и оригиналността на Д. Специфичните социално-икономически и етнокултурни характеристики на обществото, в което детето израства също влияят върху същността и съдържанието на отделните периоди на Д. и преди всичко на системата на общественото възпитание. В рамките на заложените от обществото последователни видове детски дейности детето възпроизвежда (присвоява) исторически развитите човешки способности. Съвременната наука разполага с множество данни, които показват, че психологическите новообразувания, които се развиват през Д., имат трайно значение за развитието на способностите и формирането на човешката личност.

Децентрация - механизъм за преодоляване на центрирането (егоцентризъм, т.е. виждане на света само от собствената си гледна точка и невъзможността да се вземе предвид гледната точка на другите хора за едни и същи явления и обекти), което се основава на способността на субекта да приеме ролята на друг човек. Ж. Пиаже отдава особено значение на Д. в своята теория за развитието на интелекта. Процесът на развитие на интелигентността от раждането до юношеството, се осъществява на три различни нива: 1) на ниво сензомоторен интелект (до 1,6 - 2 г) има преход от пълна липса на разграничение между субективно и обективно към разбирането, че светът се състои от обекти, съществуващи независимо един от друг

във времето и пространството, а самото дете е също такъв обект; 2) в предучилищна възраст, когато детето разбира обективните връзки, които съществуват между вещите и става способно за координация и съвместни действия; 3) в пубертета, когато детето се превръща от абстрактен реформатор в активно действащ индивид.

Девиантно поведение - 1) човешко поведение, което нарушава социалните закони и права (наказателни, административни и др.), противоречи на правилата на дейността на организацията, обичаите, традициите (пиянство, паразитизъм, неморално поведение и др.) ; 2) поведение, характеризиращо се с повече или по-малко груби нарушения на социалните норми, отклонение от правилата на ролевото поведение, изискващо социални санкции.

Джендър - социологическа категория, която определя културните и социални характеристики на мъжа и жената, които се реализират под формата на мъжко и женско поведение.

Динамичен стереотип - форма на цялостната дейност на полукълбата на главния мозък при човека и висшите животни, израз на която се явява фиксираният (стереотипен) порядък на осъществяваните условно-рефлексивни действия. Динамичният стереотип представлява заучен двигателен комплекс, който може да бъде активиран с единичен нервен импулс, отправен в началото му, след което целият комплекс би могъл да бъде

реализиран автоматично, без по-нататъшно участие на вниманието или волята на човека. Понятието е въведено от И. П. Павлов.

Диморфизъм - буквално - притежаването на две форми или проявления. Обикновено - по отношение на видове, които съществуват в две различни форми, като например дете и възрастен, или мъжки и женски.

Дисграфия - разстройство на възможността за писане. Трудностите, съпътстващи писането, които могат да се проявят при деца с нормална интелигентност, често се дължат на прекалено стягане на мускулите, свързано със смущения от емоционално естество. Писането е разкривено във всички посоки, без спазване на редовете, и е нечетливо. Тази аномалия се преодолява частично или дори напълно чрез психомоторна рехабилитация и графотерапия.

Дискалкулия - разстройство в усвояването на смятането при деца с нормална интелигентност. То се среща много често в съчетание с дислексията и като нея се дължи на трудности в пространствената организация (например ученикът не знае откъде да започне действието събиране). Това затруднение е преходно; то изчезва бързо с помощта на подходяща рехабилитация, продължена понякога от поддържаща психотерапия. Някои ученици изостават по смятане, защото не разбират условието на задачите поради своя беден речник. При случаите на дискалкулия причината не е само в ученика, а и в училището. При възрастните разстройства в смятането се

срещат в състоянията на интелектуален спад (те могат да бъдат един от първите симптоми на деменцията) или вследствие увреждане на мозъчната кора, срещащо се при афазията.

Дислалия - разстройство на вербалната артикулация, дължащо се на малформации или на увреждания на периферните звукопроизвеждащи органи (език, зъби, устни, небце...) За субекта е невъзможно да произнесе правилно определена дума или звук (например казва зе вместо же или ше вместо се). Коригирането на тези разстройства е възможно чрез рехабилитация, преведена от специалист (логопед).

Дислексия - разстройство в усвояването на четенето. Обикновено шестгодишното дете се научава да чете без трудности, но много ученици с нормална интелигентност, без признаци за някаква сензорна (слепота, глухота...) или двигателна недостатъчност и рядко отсъстващи от училище, въпреки усилията на учителите си не успяват да усвоят четенето (10% според Б. Холгрен). Те продължават да разменят реда на сричките, преиначават думите и изреченията до неузнаваемост. Неможещи да усвоят четене и правопис, те се обезсърчават, изоставят другите предмети, стават потиснати и безразлични. По своите социални и психологически последици дислексията представлява важен педагогически проблем, който трябва добре да се познава. Причините за този „социален недъг" (Ж. Бутоние) не са добре изучени. Често се откриват трудности в латерализацията, в пространствената

ориентация (не знае къде е ляво и дясно, горе и долу), а така също и потискано левачество, поради което някои автори са на мнение, че това разстройство е свързано с организацията на мозъка и се дължи на доминантност на дясното полукълбо. Други изследователи (Х. де Ахуриагуера) обаче смятат, че става дума по-скоро за липса на мотивация за учене, за отсъствие на интелектуално любопитство. Всъщност, въпреки че при дислексията често се откриват афективни фактори, съчетани с трудности във време-пространствената организация, никой от тях не се оказва водещ. Дислексията е явление, чиито причини са комплексни, отчасти наследствени, отчасти афективни и в не малка степен педагогически. Установено е, че колкото по-опитен е учителят, толкова по-малко дислексични ученици има в класа му (Е. Малмквист). При някои случаи на дислексия настъпва спонтанно подобрение към осем-деветгодишна възраст, при други - обратно - остават тежки последици. Рехабилитацията може да бъде предприета на каквато и да е възраст. Целта не е да се извърши повторно обучение по четене, а да се промени мисловната система на ученика. Най-напред той трябва да се научи да организира времето и пространството чрез подходящи упражнения. Никоя рехабилитация няма да бъде успешна без активното участие на родителите и учителите, които трябва да повтарят упражненията и най-вече да променят нагласата си. Вместо да упрекват ученика и да го подценяват, много важно е те да намалят тревожността му по време на рехабилитацията, като го насърчават. Все пак за предпочитане е да не се стига до това разстройство. Това е възможно, ако детето не се обучава преждевременно да чете

(не преди шест години) и ако не се чака да се задълбочат смущенията, забелязани в началото. Ако след първите два месеца на упражнения малкият ученик не успее да преодолее срещаните трудности, той трябва да бъде насочен към специализирана консултация.

Дисортография - разстройство в усвояването на правописа. Понякога се среща изолирана, но най-често е съчетана с дислексия. Буквите, които си приличат по начина на изписване или на произнасяне, се объркват, мястото им в думите не се спазва. Дисортографията се дължи на лоша пространствена организация (объркване на ляво и дясно, на горе и долу), а понякога и на афективни разстройства у децата. Броят на учениците с лош правопис, без да са дизортографични в смисъла, в който го разбираме, е много голям.

Доминанта - временно доминираща рефлексорна система, която определя работата на нервните центрове в момента, придавайки на поведението определена посока. Учението за доминантата е създадено от А. А. Ухтомски. Доминантата натрупва импулси, протичащи в централната нервна система, като едновременно с това потиска дейността на други центрове.

Дружба - вид стабилни индивидуално-избирателни отношения, характеризиращи се с взаимна привързаност на участниците в тях, засилване на процесите на афилиация, взаимни очаквания за взаимни чувства и предпочитания.

∞ E ∞

Его - латинска дума (ego), означаваща „Аз“. На езика на психоанализата его означава онази част от личността, която уравновесява силите, действащи върху индивида, т. е. собствените му нагони (дълбоки влечения), морала му (или по-точно неговия свръх-Аз) и най-последно, реалността на външния свят.

Егоизъм - прекомерна или дори изключителна любов към себе си. Привързаността на егоиста към самия себе си го кара да подчинява на своя собствен интерес този на другите хора. Известна степен на егоизъм е необходима, но абсолютният егоизъм, който не се компенсира с алтруизъм, е безсмислен, той неизбежно води до изолиране на индивида от останалите членове на групата и дори до самоубийство (Е, Дюркем). Егоистът отнася всичко към себе си; неегоистът се подчинява на ценностна система, която надхвърля неговата собствена индивидуалност. На първия му е по-трудно да открие смисъл в живота, защото по-слабо чувства подкрепата на своята група.

Егоцентризъм - характеристика на индивидуална позиция, свойство на мисленето и поведението на човек, което се изразява в невъзможността да се разбират и вземат предвид други гледни точки и позиции; способността да се оценява околния свят само от собствената гледна точка. За разлика от егоизма, терминът „Е.“ не носи морална тежест.

Егоцентризмът се проявява най-ясно в ранна детска възраст и като цяло се преодолява до 12-14 годишна

възраст; тенденция към известно повишаване на егоцентризма се забелязва и в напреднала възраст.

Разграничава се специална форма на тинейджърски егоцентризъм, свързана с особеностите на интелигентността на тинейджър и неговата афективна сфера. Тинейджърът се затруднява да разграничи предмета на своето мислене и мисленето на другите хора. Тъй като се интересува най-много от себе си, от психофизиологичните промени, които се случват с него, той интензивно се анализира и оценява. В същото време получава илюзията, че други хора са заети със същото, т.е. непрекъснато да оценява неговото поведение, външен вид, начин на мислене и чувства. Феноменът "*въображаема публика*", един от компонентите на егоцентризма, се състои във вярата, че някои зрители постоянно го заобикалят, а той сякаш е на сцената през цялото време. Друг компонент на юношеския егоцентризъм е *личния мит* - вяра в уникалността на собствените чувства на страдание, любов, омраза, срам, основана на фокусиране върху собствените преживявания.

Егоцентрична реч - реч, която се характеризира с това, че детето съобщава какво мисли в момента, без да се интересува дали го слушат и каква е гледната точка на събеседника.

Единствено дете - едно дете в семейството. Това положение може да бъде неблагоприятно за детето, което, възпитавано от често тревожни и прекалено грижовни родители, не намира в своята среда социоафективните условия, необходими за разцвета на личността му.

Изолирано от другите деца, от чието влияние родителите му повече или по-малко осъзнато се страхуват, то си създава погрешно разбиране за живота, става възискателно, егоистично и често закъснява в афективното си развитие. Тези затруднения могат да бъдат избегнати, като се включи детето в някакво младежко движение (например скаутизъм), където ще опознае социалния живот заедно със своите връстници, ще се научи да дава и да получава и лишено от родителска подкрепа, ще подложи на изпитание своите сили.

Едипов комплекс - едно от централните понятия на психоанализата, въведено от З. Фройд; комплекс от идеи и чувства, които възникват в ранна детска възраст, главно несъзнателно, състоящи се в сексуалното влечение на детето към майката и желанието физически да елиминира бащата като конкурент . Той предизвиква у индивида чувство за вина, което води до конфликт в сферата на несъзнаваното. Разрешаването на конфликта се крие в идентификацията с бащата и по този начин води индивида към нормална сексуалност. Последица от идентификацията е *интроекцията* на образа на бащата, който служи като основа за формиране на *суперегото* – най-висшият морален авторитет, който регулира поведението на индивида. Е. к. е кръстен на цар Едип, герой от древногръцки мит, който според легендата убива баща си и се оженва за майка си, без да знае, че това са неговите родители. Поради бисексуалността в детството, влечението към майката и следователно Е. к. съществува и при момичетата, макар и в по-слабо изразена форма, отколкото

при момчетата. При децата и от двата пола (но в по-голяма степен при момчетата) се наблюдава и влечение към бащата, съпроводено с ревност към майката (*т.нар. комплекс Електра*).

Екстериоризация - процес на генериране на външни действия, изявления и т.н. въз основа на трансформацията на редица вътрешни структури, които са се развили чрез интериоризация на външната социална активност на човек.

Екстраверсия - според типологията на К. Г. Юнг черта на личността, характеризираща се със склонност към външно изразяване на чувствата. Екстравертният тип е обърнат към външния свят. Той е общителен, има много приятели, обича да се смее и забавлява, дава израз на чувствата и характера си, търси афективния и интелектуалния обмен с другите и разгръща личността си в досега с тях. Според Х. Айзенк екстраверсията е единият полюс на двуполусно измерение, другият е интроверсията.

Емпатия - съпреживяване, афективно общуване. Майката интуитивно долавя потребностите и чувствата на своето бебе, с което е свързана. Тази тайнствена способност изглежда е свързана с факта, че първоначално детето е част от своята майка. Тя обяснява също защо дори много малките деца са наясно с грижите, безпокойството и радостта на родителите си. Емпатията е в основата на процеса на идентификация и на психологическото разбиране на другите.

Емпиризъм - концепция, която доказва, че истинската картина на света се формира на базата на емпирично познание.

Енграма - комплексно образувание, която има собствен образ на ниво памет, собствена емоционална окраска и знак.

Ерогенна зона - част от тялото, чиято стимулация предизвиква сексуално удоволствие. Почти цялата повърхност на тялото може да стане ерогенна, но някои области са особено чувствителни: устата, женските гърди, половите органи, аналната зона. Това се дължи на факта, че, диференцирайки се бавно от дифузното напрежение, което е налице още от раждането, по време на растежа сексуалността се локализира най-напред върху устата, след това върху ануса, преди да се закрепят окончателно върху половите органи.

Ж

Жизнена позиция на личността - най-изявените и следователно най-основните компоненти на неговата ориентация, които определят вярванията, принципите, ценностните ориентации, нагласите, превърнали се в мотиви за дейността на личността.

Жизнен план - широко понятие, което обхваща цялата сфера на личното самоопределение (професия, начин на живот, равнище на претенции, равнище на доходи и т.н.) За учениците от горна училищна възраст жизнените планове често са много неясни и не могат да бъдат изолирани от мечтата. Те просто си представят себе си в голямо разнообразие от роли, но не смеят окончателно да изберат нещо за себе си и често не правят нищо, за да постигнат замисленото.

За жизнени планове в точния смисъл на думата може да се говори само когато те включват не само цели, но и начини за постигането им, когато младият човек се стреми да оцени собствените си субективни и обективни ресурси. Предварителното самоопределяне, изграждането на жизнени планове за бъдещето е централната психологическа неоплазма на юношеството.

Жизнен път - процесът на индивидуално развитие на човек от раждането до смъртта. За разлика от „продължителност на живота“ (life span), която просто се отнася до интервала от време от раждането до смъртта, независимо от неговото съдържание, и „жизнения цикъл“,

който предполага повтарящи се, повече или по-малко инвариантни (биологични, социални и биосоциални) аспекти на развитието, Ж. п. се характеризира с многомерност, предполага наличието на множество автономни тенденции, линии и възможности за развитие, чието реализиране до голяма степен зависи от собствения избор на субекта.

Житейски понятия за развитието - една от посоките в развитието на детското мислене е появата и усъвършенстването на обобщения, които спонтанно се развиват у детето в ежедневиия живот. Терминът Ж.п. е въведен от Л. С. Виготски (синоними: спонтанни, емпирични понятия). За разлика от научните понятия, Ж. п. се отличават с несъзнателност и несистематичност. Те показват силата си в сферата на ежедневиия опит и емпиризм и разкриват своята слабост там, където се изисква осъзнаване и произволност на понятията. Ж. п. не проникват във вътрешната, същностна връзка на нещата, а са резултат от обобщение и класификация на сетивните наблюдения. Те от една страна създават нивото на осъзнаване, при което е възможно формирането на научни понятия, от друга страна самите те претърпяват трансформация в процеса на усвояване на система от научни понятия.

Жизнен цикъл - предимно биологически обусловената динамика на увеличаване, стабилност и упадък на жизнените сили на индивида от раждането до смъртта му.

Жизнено дело – резултативните характеристики на жизнения път, които възплъщават личностните качества на субекта на жизненото дело и могат да съществуват без присъствието на живия индивид. То е съвкупност от конкретни дела – отгледани деца, построена къща, написани книги, успешна кариера, добра репутация и пр., които са свързани с живота на дадена личност.

Закономерност – способността на системата да възпроизвежда еднотипни промени при различни хора.

Закон за формиране на висшите психични функции (ВПФ) - всяка функция в културното развитие на човека се появява на сцената два пъти: първо в социалното развитие на детето като интерпсихична (придобита), а след това във вътрешния план като интрапсихична (собствена) . Така ВПФ се усвояват, а не се получават от гените.

Зона на най-близко развитие - равнище на развитие, което се проявява при детето в съвместни дейности с възрастния, но не се актуализира в неговата индивидуална дейност. Концепцията на ЗБР. е въведена от Л. С. Виготски за определяне на спецификата на човешкото развитие в онтогенезата. Според Виготски развитието на детето става чрез присвояване на човешкия опит в сътрудничество с възрастния. Равнището на развитие, проявяващо се в индивидуалната дейност на детето, се нарича *действително равнище на развитие*. При съвместни дейности с възрастния постиженията на детето винаги са по-високи; те също определят ЗБР.

Зона на вариативното развитие - кръг от възможни посоки за развитие на детето, определени от неговото участие в живота на детската общност. Концепцията на ЗВР е предложена в съответствие със социалната психология на детството, за да опише процеса на детското развитие в

детската субкултура. Същността ѝ е следната: ако семейството и възрастните като цяло осигуряват зоната на най-близко развитие на детето, подготвяйки го да овладее социалните норми и стереотипи на дадена култура, то групата връстници, детската субкултура, определя ЗВР, задавайки на едновременното съществуване и „превключване“ на различни култури, други логики и осигурявайки готовността на детето да решава проблеми при непредвидени обстоятелства (В. В. Абраменкова).

Зрялост - най-дългият период на онтогенезата, характеризиращ се със завършване на формирането на когнитивната сфера на индивида, относителна стабилност на отношението към социалното обкръжение, активна трудова (професионална) дейност, способност за самостоятелно обезпечаване на материално благополучие за себе си и своите близки. Зрелият човек има право да избира и да бъде избран в законодателни и други изборни органи и повече или по-малко съзнателно използва това право. Развитието на човека в периода на З. е пряко свързано с неговото активно включване в сферата на общественото производство. Хронологичната рамка на периода на З. е доста произволна и се определя от момента на края на юношеството и началото на периода на стареене. Има опити за разделяне на З. на отделни етапи (младост, разцвет, зрялост и др.). В психологията изследването на З. е представено от изследвания на динамиката на интелектуалните и творческите способности, промените във водещите мотиви и интереси и търсенето на модели на развитие на личността. Изучават се

психологическите аспекти на такива събития от зряла възраст като брак и развод, проблеми на семейните отношения, родителски функции. В сравнение с други възрастови периоди има недостиг на психологически изследвания на 3.

∞ И ∞

Игра - дейност на дете в условни ситуации, които симулират реални. Играта като особена исторически зараждаща се форма на социална практика, възпроизвежда нормите на човешкия живот и дейност, чието овладяване осигурява запознаване с културата, познаване на предметната и социалната действителност, интелектуалното, професионалното, емоционално-волевото и нравственото формиране и развитие на личността. Тя е насочена към пресъздаване и усвояване на социалния опит.

Л. С. Виготски счита ролевата игра за водеща дейност на детето в предучилищна възраст. И. създава най-благоприятни условия за формиране на личността и психическото развитие на детето от предучилищна възраст. В ролевата игра децата, възпроизвеждайки действията и взаимоотношенията на възрастните, влизайки в различни взаимоотношения помежду си, овладяват уменията за общуване, усвояват ценностите и нормите на поведение, приети в обществото, научават се да ги уважават и спазват. И. допринася и за развитието на символната функция - изображението на едни явления и предмети с помощта на други е от особено значение за развитието на мисленето и въображението на детето.

В начална предучилищна възраст основното съдържание на И. е възпроизвеждането на обективните действия на хората, които не са насочени към партньора или към развитието на сюжета. В средната предучилищна възраст основното съдържание на И. е връзката между

хората. Действията се извършват не заради самите тях, а заради определено отношение към другия в съответствие с поетата роля. Появата на сюжет и игрова роля значително повишават възможностите на детето в много области на психичния живот. В горна предучилищна възраст основното съдържание на И. е изпълнението на правилата, произтичащи от поетата роля. Игровите действия се редуцират, обобщават и стават условни. Ролевата игра постепенно се заменя с игра с правила.

Игрова дейност - игрово поведение. Дейността на малкото дете е главно игрова; тя задоволява неговите непосредствени потребности и му помага да се адаптира към действителността, която скоро ще трябва да овладява. Някои автори различават играта от дейността за отмора. Под последното те разбират дейности, извършвани в уединение, като решаването на кръстословици.

Идентификация – оприличаване, отъждествяване с някого или с нещо - 1) оприличаване на себе си със значим друг, като образец на основата на емоционална връзка; 2) отъждествяване на себе си с персонаж от художествено произведение; 3) психологически защитен механизъм, който се състои в несъзнателно уподобяване с обекта, който предизвиква страх или тревога; 4) проекция, приписваща своите черти, мотиви, мисли и чувства на друг човек И. в най-общия си вид е емоционално-когнитивен процес на несъзнателно отъждествяване на себе си с друг субект, група, образец. Понятието за И. е въведено от З. Фройд, първоначално за интерпретиране на явленията на

депресията, по-късно – за анализиране на сънищата и някои процеси, чрез които малкото дете усвоява образци на поведение на значимите други, формира Суперегото, поема женско или мъжка роля и пр. З. Фройд идентифицира няколко типа И. В ранна детска възраст възниква първичната И., която е примитивна форма на емоционалната привързаност на детето към майката. Впоследствие тя отстъпва място на вторичната И., която играе ролята на защитен механизъм. Този тип И. придобива особено значение, когато детето усвои забраните на родителите, когато изгради устойчивост към изкушенията.

В неофройдизма И. се разглежда като процес на активно търсене от човек на своята идентичност, т.е. на съдържанието и целостта на неговата личност на всички възрастови етапи. В бихевиоризма И. действа като механизъм за научаване или като несъзнателно подражание на детето на възрастен, или като промяна в поведението на детето по искане на възрастния. В последния случай изразяването на удоволствие или неудоволствие от възрастния служи като позитивно или негативно подкрепление. И. се разглежда като най-важния механизъм на социализация, проявяващ се в приемането от индивида на социална роля при влизане в групата, в осъзнаването му за принадлежност към групата и формиране на социални нагласи.

Идентичност - според епигенетичната концепция на Е. Ериксън, И. е основната посока на развитие на личността, която определя както нейната вътрешна цялост

("Его-идентичност"), така и включването ѝ в обществото ("групова идентичност"). Груповата идентичност се формира поради факта, че от първия ден от живота възпитанието на детето е насочено към включването му в дадена социална група, върху развитието на мироглед, присъщ на тази група. Его-идентичността се формира успоредно с груповата идентичност и създава у субекта усещане за стабилност и приемственост на неговия „Аз“, въпреки промените, които настъпват с човек в процеса на неговото израстване и развитие. Формирането на Его-идентичност продължава през целия живот на човека.

Импринтинг (*синоним: отпечатване*) - термин, въведен от К. Лоренц, обозначаващ способността на новородените за първи път часове или дни след раждането си автоматично (рецепторно) да фиксират отличителните признаци на поведението на първите външни обекти в непосредствена близост. Процесът на И протича изключително бързо, без външно подкрепление, а резултатът му, по правило, е необратим. И. осигурява на животните защита на потомството (децата следват родителите си), разпознаване на родителите, членовете на общността, роднините, бъдещите полови партньори, признаците на местността и др. При изкуствени, експериментални условия, при някои видове животни и птици, И. може да бъде предизвикан от всеки жив или неодушевен движещ се обект.

Импулсивност детска - поведенческа особеност, която се състои в действия при първия импулс, под

влияние на случайни външни обстоятелства или силни емоции. И. е характерна предимно за деца от предучилищна и отчасти начална училищна възраст поради присъщата на тази възраст слабост на контрола на поведението. Преодоляването на И. се улеснява от съвместните игри на децата, които изискват съдържане на непосредствените подбуди, подчинение на правилата на играта и отчитане на интересите на другите участници в играта. В бъдеще учебна дейност играе още по-голяма роля в това отношение. При подрастващите И. често е резултат от възрастова емоционална възбудимост. При по-големи ученици и възрастни И. се наблюдава при голяма умора, в структурата на афективните реакции или някои психични заболявания.

Инволюция – необратимо отслабване или разпадане на психичните функции; обратно развитие, разпад. И. се наблюдава в напреднала възраст или в резултат на определени заболявания (нервни или психични). В много случаи И. се подчинява на закона, формулиран от Т. Рибо и носещ неговото име: колкото по-късно в онтогенезата се е формирала каквато и да е функция, толкова по-бързо тя се разпада.

Индивидуална ситуация на развитие - тези конкретни условия на живот и дейност, които допринасят или възпрепятстват психичното развитие и формирането на личността в онтогенезата и определят нейните индивидуални различия.

Индивидуален стил на дейност - стабилна, индивидуално-специфична система от психологически средства и начини за извършване на дейност.

Инертност - ниска подвижност на нервните процеси, затруднено превключване.

Интимно-лично общуване с връстниците - дейност (водеща в юношеството), в която се осъществява практическото развитие на моралните норми и ценности. В него се формира самосъзнанието като основно новообразование на психиката.

Инсайт - внезапно, независимо от миналия опит разбиране на съществени взаимоотношения и структура като цяло, въз основа на което се достига го осмислено решение на проблем (внезапно прозрение).

Интелектуализъм - психологически синдром, който се развива в предучилищна възраст и се проявява в изпреварващо възрастовите норми развитие на словесно-логическото мислене, при изоставане в развитието на образната и емоционалната сфери на психиката. Основа за възникването на И. е възпитанието насочено към ранното умствено развитие на детето и ранното започване на обучение от училищен тип.

Инстинк - съвкупност от вродени компоненти на поведението и психиката на животните и хората.

Интериоризация – формиране на структурите на човешката психика поради усвояването на структурите на външната социална дейност. Понятието И. е въведено от ренски психолози (П. Жане, Ж. Пиаже, А. Валон и др.).

Интроверсия - затваряне в себе си. Интровертният субект има склонност да не проявява интерес към заобикалящия го свят а да търси удовлетворение в своя вътрешен свят. Той има малко приятели, изглежда замислен, мълчалив и страни от обществото.

Интроекция - несъзнаван психологически механизъм на въображаемо включване на предмет или човек. Малкото дете, което се идентифицира с родителя от същия пол, подражава неосъзнато на нагласите му и възприема начина му на мислене. Формирането на моралните чувства е свързано с интроекцията на забраните, произлизащи от родителите.

Интуиция – Непосредствено и без участие на мисленето разбиране на действителността.

Според гешалтпсихологията интуицията е непосредствено схващане на спонтанно организирани в цялост елементи.

Според С. Сорокин „интуицията е нещо като моментно и неочаквано озарение“, благодарение на което се получава пряк достъп до същността на човек или до решаването на един проблем.

К. Г. Юнг превръща интуицията в основна функция на душата, благодарение на която внезапно в окончателна

форма ни се представя съдържание, без да ни е известно как се е конституирало. Тази способност не е еднаква у всички хора, но е характерна черта за детето и дивака. В зряла възраст някои хора са особено интуитивни. Срещат се най-вече измежду писателите и учените. В областта на психологията интуицията е особено важна. Благодарение на нея клиницистът прониква в сърцевината на проблема и схваща „неповторимото и следователно неизразимото в него" (А. Бергсон). Но именно поради това, че често интуитивните данни са непроверими, много психиатри проявяват недоверие към интуицията и се стараят да я заменят с рационални методи.

∞ K ∞

Катарзис - 1) освобождаване от агресивни импулси чрез насочването им към различни обекти (кукла на противника, участие в спортна борба и др.); 2) емоционален шок, предизвикващ състояние на вътрешно пречистване, релаксация.

Капризи детски - особености на поведението на детето, изразяващи се в неподходящи и неразумни, от гледна точка на възрастните, действия и постъпки, в неразумно противопоставяне на другите, съпротива срещу техните съвети и искания, стремеж да настоява на своето, понякога опасно или абсурдно, според възрастните, изискване. Основният начин за предотвратяване на детските капризи е правилната организация на живота и дейността на детето, създаването на нормални отношения в семейството, спокойна вискателност и в същото време внимание към интересите на детето, включването му в детския екип. Важни за предотвратяване на детските капризи са мерките, насочени към укрепване на нервната система на детето: придържане към съня, храненето, премахване на излишъка от впечатления и др.

Каузален - свързано с причината.

Кинестезия - усещане за движение, за положението на частите от собственото тяло и мускулните усилия.

Климат психологически - интелектуалната и морална атмосфера, която съществува в дадена група. Афективната сигурност и добрите междуличовешки отношения увеличават ефективността, докато чувството на фрустрация и несигурност я намаляват. Много деца със слаб успех в училище живеят в лош психологически климат (разногласие в отношенията между родителите, враждебност на учителя, подигравателно отношение от страна на съучениците).

Когнитивна дейност - понятие, въведено от Дж. Брунер, Ж. Пиаже и др. за обозначаване на процесите на обработка на информация, получена чрез сетивата. Често се използва за обозначаване на цялата когнитивна дейност (памет, мислене, въображение и т.н.).

Комплекс - свързване на отделни психични процеси в едно цяло, различно от сбора на неговите елементи. В този смисъл понятието "К." се използва от много психолози. Специфична интерпретация на К. се дава в психоанализата, където К. се разбира като група от психични процеси, обединени от единен афект, формиран на базата на дълбинни филогенетични структури. К. в психоанализата е несъзнателно образуване, което определя структурата и посоката на съзнанието; една от задачите на психотерапията е привеждане на К. в съзнанието на пациента.

Комплекс за непълноценност (малоценност) - психопатологичен синдром, водещ до невротични

отклонения, който се състои в постоянната увереност на човек в собствената му малоценност като личност. К. н. е открит от А. Адлер, който изследва формите на компенсация, които се развиват при деца с дефекти в органичното развитие. Отначало Адлер разглежда тяхното чувство за малоценност като следствие от дефект, след това като универсална движеща сила в развитието на личността и още по-късно като следствие от фрустрацията, от необходимостта за преодоляване на неблагоприятните обстоятелства. Неспособността да се компенсира дефекта или да се справи с житейската ситуация и по този начин да се преодолее чувството за собствена малоценност, води до развитието на К. н.

Комплекс на Електра - концепция на аналитичната психология на К. Г. Юнг, с която той обозначава несъзнателното еротично привличане на момичето към бащата и свързаните с това негативни нагласи към майката. Като цяло природата, съдържанието, функциите и ролята на К. Е. са подобни на Едиповия комплекс.

Комплекс на оживлението – термин, въведен през 20-те години на XX век от Н.М. Щелованов за да обозначи набор от положителни емоционални прояви на бебето през първите месеци от живота, произтичащи от възприемането на приятни влияния (възрастни, цветни играчки, мелодични звуци). В структурата му се включват: усмивка, вокализации, движения (интензивни движения на крайниците, завъртане на главата, извиване на тялото), както и замиране и зрително съсредоточаване върху обекта

на възприятие, които предшестват тези прояви. Много изследователи отбелязват и други компоненти на К. о., като учестено дишане, искрящи очи, радостни викове, смях и др.

Първоначално К. о. се интерпретира като недиференцирана емоционална реакция на детето, възникваща в отговор на възприемано влияние. По-късно М. И. Лисина и нейните колеги показват, че К. о. е не само реакция, но и инициативно действие, изпълняващо функцията на комуникация между бебето и възрастните. К. о. се развива постепенно, като се започне от третата седмица от живота. Първо, се забелязва замиране и съсредоточаване при звуци или визуално фиксиране на обект (предмет или лице на човек). След това обикновено се появява усмивка, към която много скоро се присъединяват (или се появяват едновременно с нея) възклицания и двигателно оживление. През втория месец, при нормално развитие на детето, се наблюдава К. о. в пълна сила и състав. Интензитетът на неговите компоненти продължава да нараства до около три или четири месеца, след което К. о. се разпада, трансформирайки се в по-сложни форми на поведение. При дефицит на общуване, появата на К. о. се забавя, отбелязват и други отклонения в неговата проява: непълен състав, повишен латентен период, слаба интензивност на компонентите, реактивен характер. При диагностициране на степента на развитие на ситуационно-личностното общуване от най-голямо значение е наличието на инициатива на К. о. Слабата изразеност на всички компоненти на К. о. може да служи

като признак на анатомична или физиологична патология на различни анализатори.

Конкретна операция - според терминологията на Ж. Пиаже мисловен процес, насочен пряко към сетивната реалност, а не към чисто вербални предпоставки. Конкретните операции се появяват към 7 - 8-годишна възраст. Към 12 – 13-годишна възраст те са заменени от формални операции, които правят възможно хипотетико-дедуктивното разсъждение.

Конфликт - борба на влечения, на интереси; ситуация, в която се намира индивида, изложен едновременно на въздействието на сили с противоположна насоченост и почти еднаква мощност. Задължението на ученика да напише неприятно домашно под страх от наказание (отблъскване срещу отблъскване) или необходимостта да избере между две приятни развлечения (привличане срещу привличане) предизвикват вътрешно психично напрежение. В случай че конфликтът се окаже неразрешим, ситуацията поражда невротичен страх и невротични разстройства. Човекът разполага с много средства, за да реши конфликтите в психиката като например изгласване, изместване към заместваща цел, сублимация и т. н. Освен афективните конфликти съществуват и други, от когнитивен (интелектуален) или социален характер. Когнитивният конфликт настъпва, когато човек получава информации, които са в противоречие с неговите убеждения.

Конфликтна ситуация - натрупаните противоречия, свързани с дейността на субектите на социално взаимодействие и обективно създаващи почва за реална конфронтация между тези субекти.

Конфликтогенен - думи, жестове, оценки, съждения, действия или бездействия на едната или двете взаимодействащи страни, които могат да доведат до конфликтна ситуация и нейното развитие в реален конфликт.

Конформизъм - 1) поведение, характеризиращо се с опортюнизъм, примирение, страх от съпротива на преобладаващите мнения и възгледи на другите (желанието да не стане "черна овца"); 2) тактиката на човек, който адаптира своя начин на живот, мисли и чувства към социалната група, в която се намира.

Корелация - взаимовръзка или нейното отсъствие.

Криза на първата година - възрастова криза, която възниква на границата на младенческата възраст и ранното детство, когато образът на Аза започва да се оформя. Тя се основава на натрупания от детето опит в отношенията с хората около него и света на предметите. Възникващият образ на Аза, от своя страна, качествено променя естеството на тези взаимоотношения. От преки те стават опосредствани от отношението на детето към себе си и оценката му за действията на възрастен. В поведенчески план К.п.г. се проявява в различни симптоми, в зависимост

от естеството на връзката с околните възрастни. Тези симптоми в много отношения са подобни на симптомите на други критични възрасти (3 и 7 години).

При адекватно отношение на възрастните към личността, уменията и способностите на детето се отбелязват прогресивни промени в дейността и поведението: бързо натрупване на умения и способности, поява на увереност, постоянство в постигането на целта, в общуването с роднини и непознати. В случай на надценени изисквания на възрастните към детето или, напротив, подценени такива, както и при безразлично отношение, игнориране на личността на бебето и неговите постижения, често се появяват симптоми като негодувание, капризност, упоритост, агресия, афективни изблици. Особено характерни са честите прояви на неподчинение в чувствителни моменти: трудности при лягане, хранене, обличане. Обикновено такива симптоми изчезват, ако родителите започнат да играят повече с детето, оценявайки положително неговите умения, независими действия, проявяват чувствителност и уважение към личността на бебето, неговите желания, правото на избор на действия, дейности и т.н. Ако родителите не успяват да променят отношението си към детето, може да настъпи потискане на неговата личност или закрепване на конфликтните отношения.

Криза пубертетна (тийнейджърска криза) - 1) в широк смисъл - целия период на пубертета; 2) в тесен смисъл - относително кратък период на преход от начална към горна училищна възраст. К. п. протича на фона на

началото на пубертета, време на началото на физиологичните и психологическите промени, понякога може да се различава значително (въпреки че има известна корелация между тях). При момчетата както физиологичното съзряване, така и психологическите прояви на К. п. се появяват средно една до две години по-рано, отколкото при момчетата. През периода на К. п. възрастния губи функцията на учител с безусловен авторитет, а желаеики или не, придобива функцията на партньор, който да бъде оценяван. Основното съдържание на съвместната дейност е изграждането на система от социални отношения на детето с други хора. В последствие тази дейност продължава и в юношеството, действайки под формата на интимно-лично общуване с връстници (считано от Д. Б. Елкониин за водеща дейност на юношеството) и обществено полезна дейност (Д. И. Фелдщейн), но често и в антисоциални форми.

Степента на свобода и независимост на детето по време на прехода към юношеството се увеличава драстично и това е свобода, извоювана от детето, а не предоставена му от възрастните доброволно. В същото време негативните прояви на К. п. - негативизъм, грубост, нарушаване на много правила и изисквания, дори хулиганство - се възприемат от възрастните като някакво неизбежно зло, естествено присъщо на този възрастов период. Това предполага, че „взетата в битката“ свобода на подрастващите, е типичен елемент от социалната ситуация на развитие на детето през този период. В съвременното общество все още не е изградена универсална социална институция, която да осигури адекватно изпълнение на

желанието на подрастващия да навлезе в света на възрастните.

Криза на седмата година - възрастова криза, която възниква при прехода от предучилищна към начална училищна възраст. Основната психологическа характеристика е „загубата на непосредственост“, която, от една страна, се характеризира с маниери и лудории, т.е. неестественост на поведение, а от друга с появата на форми на поведение, опосредствани от правила и норми, т.е. , произволност на поведението.

Според Л. С. Виготски, К. с. г. е обусловена от обобщаване на преживяванията на детето, които преди това са били разнородни и ситуативни. По-специално, на седемгодишна възраст детето може да предвиди възможния си успех или неуспех, в зависимост от собствените си възможности. Известно е, че децата до шестата година от живота не разграничават Аз-реалното и Аз-идеалното (желано). На седемгодишна възраст тези оценки започват да се различават, което допринася за появата на мотивация за постъпване в училище. Започва да се формира вътрешната позиция на ученика. В когнитивната сфера възниква ориентация към система от норми и правила, установени от възрастните (преди това преобладава ориентацията към възпроизвеждане на нагледен образец).

През периода на К. с. г. често се наблюдават трудности във възпитанието на детето, които се проявява главно в позната среда, с близки възрастни. Състои се в пренебрегване на обичайните изисквания и правила и има характер на избягване (за разлика от тийнейджърската

криза, където нарушението има характер на провокация към конфликт). Освен това се отбелязва емоционална нестабилност, обща за всички преходни възрасти.

Криза на третата година - възрастова криза, която настъпва при прехода от ранно детство към предучилищна възраст. Това е сравнително краткосрочен етап от онтогенезата (втората половина на 3-та - първата половина на 4-та година от живота), придружен от рязко и радикално преструктуриране на съществуващите лични механизми и формиране на нови черти на съзнанието и личността на детето, както и преход към нов тип взаимоотношения с близките възрастни. К. т. г. може да бъде придружена от обостряне на отношенията с близките възрастни (конфликти, негативизъм, упоритост), но това изостряне не е основният смисъл на кризисната фаза на развитие или неин задължителен атрибут.

Повишеният негативизъм и противопоставяне на възрастните може да са резултат от пренебрежение, грешки на възрастните при отглеждането на децата, противоречия между нарастващите изисквания към детето и обективната му неспособност да съответства на изискванията. В този случай детето има невротична криза.

Положителните психически придобивки на децата на етапа на нормативната криза са в по-голяма или по-малка степен съзнателното желание на детето за психологическа еманципация от възрастния, отделянето в самосъзнанието на собственото му Аз, на неговите желания като отделни, специални и не винаги съпадащи с желанията на другите хора. Това намира израз във формирането и отстояването

на собствените идеи (в началния етап на кризата, под формата на негативизъм, упоритост, дискредитиране на плановете, идващи от възрастните).

Криза на 30-тата година (криза на смисъла на живота) - към края на периода на младостта (около 30 години) човек преживява криза, един вид повратна точка в развитието, поради факта, че представите за живота, които са се развили между 20 и 30 години, не го удовлетворяват. Анализирайки изминатия път, своите постижения и неуспехи, индивидът открива, че при вече установен и външно проспериращ живот неговата личност е несъвършена, че много време и усилия са пропилены, колко малко е направил в сравнение с това, което е могъл да направи и пр. Протича преценка на ценностите, критично преразглеждане на собственото Аз. Човек открива, че вече не може да промени много в живота си, в себе си, в семейството и в професията си.

Самореализирайки се на този етап от живота, в периода на младостта, човек изведнъж осъзнава, че по същество е изправен пред същата задача - търсене, самоопределяне в нови обстоятелства от живота, като се вземат предвид реалните възможности (включително ограничения, които не е забелязал преди). Тази криза на младостта показва, че той преминава към нов възрастов етап - възрастта на зрялата личност (зряла възраст). Кризата на 30-тата година е свързана със задачата за коригиране на житейския план от позицията на натрупания опит, създаване на по-рационална и подредена структура на живота както в професионалната дейност, така и в

семејството. Опитвайки се да преодолее непријатните чувства, човек прави преоценка на предишните избори - съпруг, кариера, житејски цели. Често има стремеж към радикална промяна в начина на живот; распаѓање на ранни бракове; професионална преориентација, која без лично реструктурирање, без задълбочена рефлексия често се оказва просто „илузорен“ начин за излизане од кризата.

Кризата на 30-ата година възниква поради нереализираниот житејски план. Тя често се нарича *криза на смисла на животот*. Со този период се сврзува търсенето на смисла на съществувањето. Смисълот е опит да се отговори на впроста Кој сум аз? Како сум аз? Защо дојдох на този свят?.

Проблемот за смисла на животот възниква, кога целта не съответства на мотива. Съгласието со света, способноста да бидеш себе си - тоа е мотивот, чијто липса води до загуба на смисла на животот.

Криза од 40-тата година (*криза на средната возраст, криза на средата на животот*) - првите признаци на кризата, на несъгласуваност на внатрешниот свят са промяна во одношението към тоа, което преди е изглеждало важно, значимо, интересно или, напротив, отблъскващо. Кризата на идентичноста се изразува во изживувањето на чувството за нарушена тждественост со себе си, тоа, което е станало различно.

Един од моментите на кризата е сврзан со проблемот за намалување на физичката сила и привлекателноста. Откривањето на намалуваща жизненост е тежок удар врху самооценката и Аз-концепцијата.

Периодът от 30 до 40 години е време за правене на предварителни изводи, когато мечтите и идеите за бъдещето от младостта се сравняват с реално постигнатото. Такива кризисни противоречия обикновено се разпознават от самия човек като явно противоречие, потискащо несъответствие между реалното Аз и идеалното Аз, между сферата на настоящето и сферата на възможното, желаното.

Социалните очаквания се променят. Дошло е времето да се оправдаят надеждите на обществото и да се създаде някакъв обществено значим продукт, материален или духовен, в противен случай обществото прехвърля своите очаквания към представителите на по-младото поколение.

При възникване на кризата от 40-тата година, човек трябва отново да изгради житейския си план, да разработи до голяма степен нова Аз-концепция. С тази криза могат да бъдат свързани сериозни промени в живота, като смяна на професията и създаване на ново семейство.

Кризата на 40-тата година се осмисля като време на опасности и големи възможности. Осъзнаването на загубата на младост, спада на физическата сила, смяната на роли и очаквания са придружени от тревожност, емоционален спад, задълбочен самоанализ. Съмненията в правилността на изживения живот се считат за основен проблем на тази възраст.

Неразрешените кризисни преживявания, отхвърлянето на дейността по обновяване връща кризата с нова сила към 50-годишна възраст. Тогава в бъдеще, игнорирайки промените, които се случват с него, човек се потапя в работа.

Личностни кризи в напреднала възраст - кризата на границата на късната зрялост и старостта настъпва на възраст около 55-65 години.

Понякога тя се нарича *предпенсионна криза*, като по този начин се подчертава такъв социален фактор като достигане на пенсионна възраст или пенсионирането като основен определящ фактор. То променя радикално начина на живот на човека, включително загуба на важна социална роля и значимо място в обществото, отделяне на човек от неговата референтна група, стесняване на социалния кръг, влошаване на финансовото състояние, промяна в структурата на психологическото време, понякога причинявайки остро състояние на "шок от оставката". Този период е труден за повечето възрастни хора и причинява негативни емоционални преживявания. Въпреки това, индивидуалната тежест и интензивност на преживяването на пенсионната криза варират значително в зависимост от естеството на работата, нейната стойност за индивида, степента на психологическа подготвеност на човека, неговите лични характеристики и житейска позиция, която се е развила през предишни години.

Друга гледна точка за кризата на прехода към старостта е, че тя е преди всичко криза на идентичността, вътрешно-личностна криза. Нейните предпоставки са свързани с факта, че признаците на стареене, като правило, се забелязват по-рано и по-ясно от другите, а не от самия субект. Процесите на физиологично стареене поради тяхната постепенност не се осъзнават дълго време, възниква илюзията за „неизменност“ на самия себе си. Осъзнаването

на стареенето и старостта е неочаквано (например при среща със съученици) и болезнено и води до различни вътрешни конфликти. Несъответствието между остарялото тяло и непромененото съзнание на личността води до фиксация върху усещанията на собственото тяло, неговото наблюдение, „прислушване към организма“. Понякога кризата на идентичността, причинена от осъзнаването на старостта, се сравнява с юношеството (тук също има задачата да се развие ново отношение към промененото тяло), но кризата в старческата възраст е много по-болезнена.

Според Е. Ериксън същността на психосоциалната криза на личността в напреднала възраст е постигането на целостта на Егото. Възможността за „успешен“ преход към старческа възраст Ериксън свързва с положителното разрешаване на предходни възрастови кризи. Целостта на личността се основава на сумиране на резултатите от нейния минал живот и осъзнаването му като едно цяло, в което нищо не може да се промени. *Мъдростта* се дефинира от Ериксън като определено състояние на духа, като поглед към миналото, настоящето и бъдещето едновременно, освобождаващ историята на живота от случайности и даващ възможност за установяване на връзка и приемственост на поколенията. Мъдростта е най-високото постижение на старостта. Разрешаването на финалната криза изисква задълбочена вътрешна работа, търсене, а не смирение и пасивност в приемането на неизбежния край. Ако човек чувства, че не е постигнал целите, към които се е стремил, или не може да обедини

действията си в едно цяло, тогава има страх от смъртта, чувство на безнадеждност, отчаяние.

Кризи възрастните - специални, сравнително кратки периоди от онтогенезата, характеризиращи се с драматични психологически промени. За разлика от кризите с невротичен или травматичен генезис, К. в. се отнасят до нормативните процеси, необходими за нормалния прогресивен ход на личностното развитие (Л. С. Виготски, Е. Ериксън). Това означава, че К. в. възникват естествено при прехода на човек от един възрастов етап към друг и са свързани със системни качествени трансформации в сферата на неговите обществени отношения, дейност и съзнание. Формата, продължителността и тежестта на хода на кризите могат да варират значително в зависимост от индивидуално-типологичните особености на детето, социалните и микросоциалните условия, особеностите на възпитанието и ситуацията в семейството, педагогическата система на обществото и вида на културата като цяло.

Критическа възраст - период от живота, през който се извършват важни физиологични и психологически изменения. През менопаузата и в пубертета в организма се извършват хормонални, физиологични, анатомични и психологически изменения, които оставят дълбок отпечатък върху личността и повлияват трайно поведението ѝ. Пубертетът съответства на зрелостта на детеродните функции, менопаузата - на залеза, а после на угасването на репродуктивната функция. При мъжете

преустановяването на възпроизводителната способност не се наблюдава така ясно и нерядко се срещат седемдесетгодишни субекти, които създават деца. Прекратяването на репродуктивните функции не означава край на сексуалния живот. Той не само може да остане още дълго време нормален и задоволителен, но дори при някои хора преживява разцвет поради отпадането на много задръжки и страхове.

Критично развитие - развитие с кризи, с конфликти, когато противоречията между потребности и възможности са трудни за разрешаване.

∞ Л ∞

Латентен период - период от петата или шестата година до пубертета, по време на който сексуалният нагон изглежда успокоен. Под действието на културните фактори детето си изгражда прегради пред влеченията на либидото и интересите, които проявява на този етап, са преди всичко интелектуални и социални (свързани с училището).

Литично развитие - спокоен преход от една възраст към друга, когато противоречията между потребностите и възможностите лесно се отстраняват с подходяща помощ.

Личност - съвкупност (система) от социално значими качества, които характеризират индивида като член на определено общество, като продукт на социалното развитие. Това е социална характеристика на човека, която се определя от мярката за лично усвояване, обогатяване и развитие от човека на социалния опит.

Личностен смисъл (*личностно значение*) - 1) индивидуализирано отражение на действителността на личността, възприемано като "значение за мен"; 2) специално равнище на индивидуалното съзнание, подчертаващо личностните характеристики на отразяваната от човека картината на света.

Локомоция - съвкупност от движения, които осигуряват възможността на животното или човека активно да се придвижва в пространството.

Лъжа - осъзнато изопачаване на истината. Малкото дете, което не различава добре действителното от въображаемото, изопачава истината, но не лъже. Когато си измисля или доукрасява реалността, то отстъпва пред една нормална склонност, която не заслужава строгостта на възпитателите: детето променя миналото си по посока на своите потребности. Истинската лъжа се появява към шестата-седмата година. Тя почти винаги представлява маневра, целяща да се избегне някакъв упрек. При някои неуравновесени субекти лъжата може да бъде злонамерена (наклеветяване, злоупотреба с доверието и т. н.).

М

Манипулации с предмети (синоним: предметно-манипулативни действия) - прояви на двигателна активност на детето, насочени към предмети с цел забавление или изследването им. М. са характерни за кърмачетата и се наблюдават от момента на появата на първите докосвания до предметите. За разлика от предметните действия, М. п. се извършват без да се отчитат методите на културно използване на предметите. Има неспецифични манипулации, които се извършват „в логиката на ръката“, и специфични манипулации, които се извършват „в логиката на физическите свойства на предмета“ и характеризират по-високо равнище на развитие на М. п. М. п. са важни за психическото развитие на детето, особено през втората половина на първата година от живота, те са съдържание на предметно-манипулативната дейност, водеща на този етап. С помощта на М. п. детето опознава света около себе си и способността си да действа в него.

Междудличностна ситуация на развитие - система от отношения, която се развива у детето с хората около него. М. с. р. е конкретно въплъщение на социалната ситуация на развитие. Социалната ситуация на развитие, съответстваща на определена възраст, се развива в хода на историческото развитие на обществото. Както културата като цяло, тя не се избира от детето или от възрастните около него, а се приема от тях. Въпреки това, във всеки отделен случай той има свои специфики, в зависимост от микрокултурни фактори, вътрешносемейни отношения,

специфични житейски обстоятелства и т. н. М. с. р. определя появата и последващите промени в индивидуалните психологически характеристики, развитието на различни психологически синдроми.

Менопауза - окончателно спиране на овулацията и менструацията при жената. Обикновено менопаузата настъпва между 45 и 55 години. Тя предизвиква ендокринни смущения, които отчасти обясняват нервността и характерологичните изменения на много жени. Предвестница на старостта, менопаузата често съвпада с афективни разочарования, напускане на дома от децата, загуба на близки хора. Следователно правдоподобно е да се смята, че характерологичните разстройства се обуславят също и от събитията през този период.

Младенческа възраст - възрастов период, обхващащ първата година от живота на детето. М. в. от своя страна, се подразделя на три етапа: новородено, първата половина на годината и втората половина на годината на живота. Етапът на новороденото обхваща първия месец от живота на бебето и по психологическо съдържание е периодът на подготовка на детето за емоционално, ситуативно-лично общуване с възрастен.

Първите шест месеца от живота са етап на емоционално (ситуативно-лично) общуване между дете и възрастния, което е водеща дейност в тази възраст. На този етап детето овладява експресивно-мимическите средства за общуване, които са част от комплекса на

оживление. Основното психологическо новообразование, което се развива като продукт на водещата дейност, ситуативно-личностното общуване, са афективно-личностните връзки на бебето с близки възрастни. Тези връзки служат като основа за формирането на личността на детето през първата половина на годината и са ключа към по-нататъшното му успешно развитие. Под влияние на общуването с възрастните в тази възраст интензивно се развива познавателната дейност на кърмачето, което се проявява в интерес към заобикалящия го свят. Детето овладява зрителни, вербални и мануални познавателни действия: фиксира, разглежда, наблюдава, суче, докосва играчките с устни и език, докосва ги с ръце и накрая се научава да хваща предмети.

Акът на хващане е началото на развитието на предметно-манипулативната дейност бележи прехода на кърмачето към нов етап - през втората половина на годината. На този етап предметно-манипулативната дейност се издига на водеща позиция. Общуването с възрастния се трансформира от ситуативно-личностна форма в ситуативно-делова форма, която „обслужва“ предметно-манипулативна дейност. В процеса на ситуативно-деловото общуване детето овладява културно обусловени действия с предмети, появата на които показва формирането на собствена обективна дейност, водеща към следващия възрастов етап - ранна възраст. Основното психологическо новообразование през втората половина на годината е активността на детето като генетично първо личностно формиране. Проявява се в наличието на

активна позиция на бебето по отношение на околните хора, обективния свят и самото него.

Ако през първите шест месеца от живота е имало дефицит на емоционално общуване, то през втората половина на годината се забавя формирането на предметно-манипулативна дейност и ситуативно-деловото общуване, което води до отклонение в личностното развитие на детето: пасивност по отношение на хората и предметната среда, липса на формираност спрямо себе си. При нормално физическо и психическо развитие бебето през втората половина на годината овладява все по-сложни движения: произволно сменя позата си, учи се да сяда, седи, пълзи, става и прави първите си стъпки; започва да разбира речта на възрастните и да произнася първите думи; владее най-простите умения (пие от чаша, яде от лъжица, самостоятелно взема и отхапва хляб, протяга крак или ръка при обличане и др.). М. в. завършва с кризата на първата година, в която за първи път се проявява личността на детето.

Мотивация - съвкупност от динамични фактори, които определят поведението на един индивид. Изследванията на неврофизиолозите (К. С. Лашли) и на етолозите (К. Лоренц, Н. Гинберген) доказват, че поведението е обусловено от вътрешни (невроендокринни) изменения и външни дразнители (среда), въздействащи върху мозъка. Мотивацията е хронологически първия елемент на поведението: именно тя привежда организма в движение, като продължава да действа до спадането на напрежението. Класическата психология разграничава

мотиви и подбуди, където първите представляват интелектуалните причини за нашите действия, а вторите – афективните им причини. Но това разграничение е изкуствено и излишно. Всъщност в основата на нашето поведение не стои само една-единствена причина, а цяла неделима съвкупност от съзнани и несъзнани, физиологически, интелектуални, афективни и социални фактори, намиращи се в реципрочна интеракция.

Мъдрост - експертна система от знания, която се фокусира върху практическата страна на живота, позволяваща да се прави балансирана преценка и да се дават полезни съвети по жизненоважни въпроси. Мъдростта е интелектуална и нравствена характеристика на личността, следствие от високото овладяване от нея на социалния опит в процеса на живота. Мъдростта е основното психологическо новообразуване в старостта.

☞ Н ☜

Навик - относително стабилна диспозиция, придобита в резултат на продължително упражняване. Съществуват двигателни, когнитивни, социални и т. н. навици, създадени от регулярното повторение на събитие. Повторението не е единственото условие за навика, за създаването му е необходимо организмът да се поддава, да бъде зрял за възприемането му - детето не може да се научи да ходи или да пише, ако не е достигнало определена степен на съзряване. Функцията на навика е полезна, той освобождава съзнанието от действия, които могат да бъдат автоматизирани (ходене, шофиране...). Но той представлява и опасност от обедняване на човека, от сковаването му в мрежа от автоматизирани действия, от склерозиране на ума и афективността му.

Нагласа - начинът, по който човек присъства в определена ситуация. Понятието нагласа има различни значения. То означава насочеността на мисленето, дълбоките диспозиции на нашата личност, отношението ни към някои ценности (труд, пари...) и т. н. Съществуват лични нагласи, отнасящи се единствено до индивида (например естетически предпочитания), и социални нагласи (политически избор), които са свързани с групите. Но и за едните, и за другите е характерно, че винаги става въпрос за съвкупност от лични реакции спрямо определен обект: животно, човек, идея или предмет. Субектът ги възприема като интегративна част от своята личност и това ги сродява много силно с характерологичните черти.

Колкото по-силен е Азът, толкова по-независими, отворени и гъвкави са нагласите; колкото по-слаб е той, толкова поригидни са те. Всички нагласи са биполярни (отрицателни или положителни, благоприятни или неблагоприятни) и винаги имат определена интензивност, която може да варира от омраза до любов, от индиферентност до страст; те могат да бъдат скалирани и измервани.

Нагон - несъзнавана биологическа сила, която чрез постоянното си действие предизвиква определено поведение. Източник на нагоните е тялото. Дадено състояние на дразнене (глад, жажда, сексуална потребност) насочва организма към обект, с помощта на който напрежението ще бъде понижено. Фройд е изучавал нагоните, наречени инстинктивни нагони, и изтласкването, на което биват подложени от моралната цензура.

Насоченост (*на личността*) - наличие на една линия на развитие.

Началната училищна възраст - етап на онтогенезата, чиито граници (от 6-7 до 11-12 години) приблизително съответстват на периода на обучение в началното училище. Основното съдържание на социалната ситуация на развитие в Н. у. в е прехода към системно обучение в училище. В Н. у. в има интензивно формиране на основните компоненти на учебна дейност: детето се учи да придобива знания, овладява методите и навиците на учебната работа (способността да учи). В хода на усвояване

на основите на научното познание се очертава ново равнище на познавателните потребности на децата. Н. у. в. е период на интензивно развитие и качествена трансформация на познавателните процеси: те придобиват опосредстван характер, стават съзнателни и произволни. С началото на обучението в училище мисленето се премества в центъра на съзнателната дейност на детето. Развитието на мисленето води до качествено реструктуриране на другите познавателни процеси, придавайки им регулируем, произволен характер. Усвояването в хода на учебната дейност на основите на теоретичното знание и мислене води до появата и развитието на повообразувания като рефлексия, анализ, вътрешен план за действие. В тази възраст се променя качествено способността за произволно регулиране на поведението, самоконтрол и самоорганизация. „Загубата на детската спонтанност“ (Л. С. Виготски), която настъпва по време на кризата на седмата година, характеризира ново равнище на развитие на мотивационно-потребностната сфера, което позволява на детето да действа не директно, а ръководено от съзнателни цели, социални норми, правила, начини на поведение. Н. у. в. се характеризира с интензивно усвояване на морални норми. Моралният реализъм е характерен за малкия ученик (преценка за моралната страна на даден акт въз основа на неговия резултат, без да се отчита мотивът) (Ж. Пиаже).

През цялата Н. у. в. се развиват нов тип отношения с другите хора. Безусловният авторитет на възрастния се губи, връстниците започват да придобиват все по-голямо значение за детето, нараства ролята на детската общност.

Малкия ученик активно придобива умения за конструктивно социално взаимодействие, приятелските му отношения с връстници стават по-интензивни. На тази възраст детето изгражда доста устойчив статус в системата на делови и лични отношения в рамките на детския екип.

Психичното и личностното развитие на детето в Н. у. в. е осигурено не само чрез включването му в системно обучение. Индивидуалните особености и способности се разкриват и развиват и в други видове дейности, които се овладяват активно от детето на тази възраст (игра, прости работни умения, спорт, изкуство и др.). Детето развива относително стабилна самооценка като ученик и като личност като цяло. За развитието на адекватна положителна самооценка и чувство за собствена компетентност, определящ фактор е придобиването на умения във всякакъв вид дейност.

Научаване - процес на придобиване на индивидуален опит от човека или животното в повтарящи се ситуации на поведение и дейност; могат да бъдат както целенасочени, специално организирани в учебния процес, така и неволни, спонтанни. Човек се ражда с вродени рефлекс (смуване, преглъщане, мигане и др.), развитието на репертоара на неговото поведение и дейност, необходими за живота, зависи изцяло от взаимодействието с физическата и в още по-голяма степен, със социалната среда. Н. протича на различни равнища в зависимост от въвлечените в неговия процес невронни, психофизиологични и психични механизми, важноста и сложността на физиологичните структури, участващи в

него – от равнището на рецепторите до кората на главния мозък. Чрез Н. човек може да придобие всякакъв опит от практическата и теоретичната дейност.

Негативизъм - 1) съпротива на външни влияния. Пасивен Н. - неизпълнение на изискванията, активна Н. - поведение, противоположно на изискваното; 2) демонстративно противопоставяне на човек срещу други хора, отхвърляне на разумни съвети от околните.

Негативизъм детски – немотивирано поведение на детето, проявяващо се в действия, които умишлено противоречат на изискванията и очакванията на други индивиди или социални групи. Н. д. като ситуационна реакция или като личностна черта (с изключение на клиничните случаи на безсмислена съпротива) се дължи на потребността на субекта от самоутвърждаване, от защита на своето „Аз“, а може да бъде и следствие от сформирания егоизъм на детето и неговото отчуждение от нуждите и интересите на другите хора. Психологическа основа на Н. д. е нагласата на субекта да не се съгласява, да отрича определени изисквания, призови и очаквания на членовете на определена социална група, да протестира срещу тази група и да отхвърли тази или онази личност като такава. Реакциите на Н. са най-изразени при деца в периодите на възрастови кризи. Те намират своя израз в демонстративно поведение, упоритост, конфликтност.

Недостатъчност на възпитателен авторитет (*синдром на*) - съвкупност от факти, характеризиращи личността на

човек, лишен в детството си от необходимия за възпитанието му авторитет. Синдромът на недостатъчния възпитателен авторитет, описан през 1956 год. от Дж. М. Сатър и Х. Лучони, се проявява, когато детето живее в нестабилна, „хаотична“, без правила и принципи среда. Той се характеризира преди всичко със слаб Аз, неспособен да води организиран живот; дълбоко чувство за несигурност (субектът няма ориентири, не знае как да се държи в живота); впечатление за крайна усамотеност, което затруднява или осуетява всяка трайна и дълбока афективна връзка. Човекът, който проявява този синдром, е потиснат, плах в социалните отношения, затворен в себе си или - често експанзивен, предизвикателен, агресивен. Състоянието му може да се развие по посока на психична неуравновесеност.

Необратимост - способност за натрупване, надграждане на промените.

Нестабилност - прекалена възбуденост у дете, което пипа всичко, минава от една дейност към друга, движи се и говори безспирно. Психомоторната нестабилност се среща сравнително често (от 4 до 10% от децата, които ходят на училище, особено при момчетата); тя представлява сериозна пречка за учениците, които стоят мирно и тихо по местата си. Причина е за конфликти с родителите и възпитателите, и поддържа климат на обща неудовлетвореност. Психомоторната нестабилност има конституционална основа, но е благоприятствана и от житейските и социоафективните условия, в които се

възпитават децата: натрупан недостиг на сън, несигурност, дължаща се на брачно разногласие, и т. н. В зависимост от значимостта на разстройството се говори за буйност, или за хиперкинеза. Буйното дете съумява да се контролира, когато поискат от него да престане да се движи или да бъде по-внимателно, но не е така с хиперкинетичното. Най-доброто лечение представлява консултиране на родителите. Нестабилното дете има нужда от спокойна среда, постоянен авторитет, от благосклонно и снизходително разбиране. Упоритите случаи могат да се лекуват чрез психотерапия; прилага се и психофармакологично лечение, но резултатите често са незадоволителни.

Несъзнавано - съвкупност от психични процеси и състояния, чието съществуване и влияние върху неговата дейност субектът не осъзнава.

Неуравновесеност (психична) - личностна аномалия, водеща до социална дезадаптация. Психичната неуравновесеност се характеризира главно с променливост на настроението, свръхемотивност и нестабилност, която подтиква субекта да предприема няколко дейности едновременно. Отношенията на психично неуравновесените хора с околните са подложени на същите колебания и често са бурни. Пътят им от детството е белязан с ранно противопоставяне на родителите, бягства от дома, скитничество, кражби, алкохолизъм, наркомания, опити за самоубийство. Дълго време се смята, че психичната неуравновесеност е конституционална, но сега

се придава определящо значение на влиянието на възпитанието и по-специално на недостатъчността на авторитет, на брачното разногласие, на нестабилността на жизнената среда. Опитите за лечение и за професионална реализация често завършват с неуспех.

Новородено (период на новороденото) - възрастов етап, обхващащ приблизително 4-8 седмици след раждането на детето, през който се извършва първичната адаптация към живот извън утробата на майката. До момента на раждането нито един от органите на новороденото не е завършил своето развитие, но въпреки това детето има определени възможности за възприемане на външния свят. Има добре развито обоняние, тактилна, болкова, температурна, вестибуларна и кинестетична чувствителност. Още в първите дни след раждането детето открива способността да чува и различава звуците по височина, тембър и сила, да вижда и различава зрителни стимули по форма, размер, конфигурация, като същевременно проявява избирателна чувствителност към въздействията, произлизащи от възрастния човек.

По време на Н. се извършва подготовка на детето за общуване с възрастните. При правилно възпитание от 2-ра - 3-та седмица възникват слухово и зрително съсредоточаване, най-лесно предизвикани от поведението на възрастния, но проявяваща се и под въздействието на предмети. В края на първия - началото на втория месец се появява първата „социална“ усмивка в отговор на призива на възрастния, което бележи края на Н. периода.

Успешното протичане на периода на Н. зависи от степента на развитие на плода към момента на раждането, наличието или отсъствието на излагане на вредни фактори по време на бременност, раждане и условията на възпитанието. Основното условие за възпитание на този етап е създаването на атмосфера на любов и грижа, за която е необходимо бързо реагиране на всички признаци на дискомфорт на детето, често вземане на ръце, нежно говорене и установяване на зрителен контакт.

Нощни страхове - еквивалент на кошмара при детето, който може да настъпи в началото на нощта. Нощните страхове се появяват по време на бавния сън (IV стадий) и никога по време на парадоксалния сън. Субектът внезапно започва да вика, плаче, жестикулира, изглежда обзет от паника. Не разпознава хората, които го заобикалят, и не реагира на техните увещания, поради което е трудно да бъде успокоен. Това състояние може да продължи от няколко минути до един час. Най-често детето заспива отново; сутринта, при събуждането си то не си спомня нищо от събитията през нощта. Нощният страх, който се среща често между 2 и 6 години, засяга от 1 до 3% от децата. Той обикновено е последица от някакво травмиращо преживяване или от вътрешнопсихични конфликти, свързани с психосексуалното развитие (агресивни и едипови чувства). Изчезва почти винаги спонтанно. Психотерапията може да бъде полезна, но трябва да се препоръча на родителите да не безпокоят детето с глунави заплахи и да не го вземат да спи в леглото им.

Обектно отношение или отношение към обект - отношение, което съществува между субекта и външен спрямо него „обект“. През първите два месеца от живота новороденото се намира в напълно нарцистично състояние; то реагира на вътрешните и външните дразнения, изпитва удоволствие или неудоволствие, но още не се е разграничило от външния свят. По-късно, между третия и шестия месец, от множеството се отделя неясен „обект“: майката или всеки друг човек, който се грижи редовно за кърмачето и който става източник на удоволствие (храна, грижи..), с когото детето установява първото си обектно отношение. В осмия месец това отношение е толкова персонализирано, че присъствието на мястото на майката на непознат обект предизвиква истински невротичен страх у бебето. Първите обектни отношения имат основополагащо значение за организацията и развитието на личността.

Обръщане срещу себе си - защитен механизъм на Аза, състоящ се в отнасяне към собствената личност на чувствата, изпитвани към друг човек. Момиченце, което е агресивно настроено към майка си, може да си наложи жестоки наказания. Желанието му за изкупление отговаря на изискванията на един строг Свърх-Аз.

Общуване - процес на установяване, поддържане и развитие на контакти между два или повече субекта. Връзката между детето и възрастния започва от момента на

раждането и е един от най-важните фактори, определящи развитието на психиката и личността. По-късно О. се развива с връстници, като постепенно също започва да играе все по-голяма роля в психическото развитие на детето. Пълноценното О. е необходимо условие за усвояване на социалния опит от детето в хода на обучението и възпитанието. Животните също имат разнообразни форми на поведение, които служат както на процеса на предаване на опит от възрастни към млади, така и на различни видове групово поведение.

Огледално писмо - писане отдясно наляво, което се разчита с помощта на огледало. Огледалното писмо се наблюдава при някои левичари, при учениците с неправилна латерализация и с дислексия.

Огледалото (*стадий на*) - период от развитието, според Ж. Лакан между шестия и осемнадесетия месец, по време на който бебето притежава чувство за своето телесно единство, виждайки образа си в огледалото. До края на третия или четвъртия месец кърмачето не обръща внимание на огледалото, което поставят пред него. След шестия месец то започва да проявява интерес към него и изглежда смътно долавя връзката между човека и неговото отражение. Към едногодишна възраст то като че ли започва да разбира, че образът в огледалото е отражение на собственото му тяло, а не независим от него двойник, но едва към двегодишна възраст се придобива понятието за телесна цялост (според Р. Зазо детето се разпознава в огледалото между 26-ия и 30-ия месец). Усвояването на това

понятие е изключително важно, защото не само представлява основата на самосъзнанието, а и защото става образец на всички обекти: светът престава да бъде фрагментарен, вече не се явява като неорганизиран хаос, а като подреден свят, съставен от обекти, всеки от които има своя собствена форма.

Орален стадий - първата фаза в развитието на детската сексуалност (приблизително през първата година от живота), в която основното удоволствие се доставя чрез сученето, придружено от сензорното (зрително, слухово, кожно) възприемане на майчиния образ. Присъствието на майката, която е източник на ситост и сигурност, е придружено от интензивно удовлетворение. Отсъствието ѝ е фрустриращо. В това състояние на психично напрежение кърмачето търси успокоение в смучене на пръстите си.

Онтогенеза - 1) - процес на развитие на отделен организъм. В психологията О. е формиране на основните структури на психиката на индивида през детството му; изучаването на О. е основна задача на психологията на развитието. Основното съдържание на О. е обективната дейност и общуването на детето (предимно съвместна дейност - общуване с възрастен). В хода на интернализацията детето „присвоява“ социални, знаково-символични структури и средства на тази дейност и общуване, на основата на които се формират неговото съзнание и личност. 2) процесът на индивидуално развитие се разглежда като съвкупност от последователни морфологични, физиологични, психофизиологични и

биохимични трансформации на тялото през целия жизнен цикъл от момента на оплождането на яйцеклетката и образуването на зигота до смъртта. В процеса на О. се разграничават количествени промени - увеличаване на размера и живото тегло на организма, продължителността на живота и качествени промени - тъканна диференциация, поява на органи и системи, поява на нови структури и функции. В хода на О. ясно се разграничават определени периоди - пренатален (вътрематочен) и постнатален (след раждане).

Отхвърляне - психологически синдром, който се развива в пубертета и се проявява във враждебно отношение към обществото, девиантно поведение, груби нарушения на общуването както с възрастни, така и с връстници. Основа за формиране на О. често е социална дезориентация. Междуличностната ситуация на развитие при О. се определя от противопоставянето на тийнейджъра към обществото, обхващащо всички основни сфери на живота: семейство и училище. Конфронтацията е активна и взаимна. Психологическият профил в О. се характеризира с идеята за несправедливата структура на света и самосъзнанието на изгнаник, отхвърлен от обществото. О. като психопатичен психологически синдром сериозно нарушава социалната адаптация на подрастващия.

∞ П ∞

Парадигма - изходна концептуална схема, модел за поставяне и решаване на проблеми.

Педология - наука за детето. Тази дисциплина изучава законите, на които се подчиняват развитието и поведението на детето, които са коренно различни от тези, които управляват постъпките на възрастните.

Педофилия - еротично привличане, изпитвано от възрастен към малки деца. Педофилът, обикновено афективно изостанал, потиснат или невротизиран се чувства непълноценен пред зрели жени и търси сексуални партньори по своя мярка, т. е. деца от единия или другия пол.

Пенсиониране - преминаване от професионална дейност към неактивност при навършване на определена възраст. Много уместна на времето си, днес тази социална мярка изглежда на някои като психологическа и физиологическа грешка. Наистина, индивидуалните вариации в стареенето и отслабването на физическите и психическите сили са значителни. Много работещи, които са още способни да се справят задоволително с трудовите си задължения, достигайки пенсионна възраст, изживяват болезнено новото си положение. Останали без работа, те се чувстват дезадаптирани, излишни, неудовлетворени, а някои от тях извяват неблагоприятни психологически реакции (разстройства в настроението: неприветливост,

тъга, униние...), които могат да се развият до психоза или самоубийство.

Периодизация на психичното развитие - разделяне в цялостния жизнен цикъл на човек на етапи (периоди) на психическо развитие. Научно обоснованата периодизация трябва да отразява вътрешните закономерности на самия процес на развитие и да отговаря на следните изисквания: 1) описване качествено своеобразие на всеки период на развитие и неговите разлики от други периоди; 2) определяне структурната връзка между психичните процеси и функции в рамките на един период; 3) установяване инвариантната последователност на етапите на развитие; 4) периодизацията трябва да има такава структура, при която всеки следващ период се основава на предходния, включва и развива неговите постижения.

Персонализация - процес на превръщане на човека в личност, придобиване на индивидуалност.

Подкрепление - действие, произведено от подкрепящ агент като храна или одобрение, което води до закрепване на определено поведение. Цирковото животно винаги бива възнаграждавано, когато изпълни трудно упражнение. Без системно подкрепление заученият номер ще бъде забравен. Всяко учене се нуждае от подкрепление, за да бъде трайно. В педагогиката оценките, „червените точки“; поздравленията, наказанията, с които си служат възпитателите, също представляват такива подкрепящи агенти.

Подражание – следване на някакъв пример, модел, образец. П. се среща на различни възрастови етапи от индивидуалното развитие при хора и животни. Въпреки външното сходство, зад явленията на П. в различните възрастови групи се крият различни психологически механизми. В ранна детска възраст П. на движенията и звуците на гласа на възрастен е опит за установяване на първия смислен контакт. П. в предучилищна възраст е пътя на проникване в смисловите структури на човешката дейност. То преминава през поредица от етапи: първоначално детето подражава на най-открити за него страните и характеристиките на дейността на възрастните, моделирани в играта и едва постепенно започва да подражава на онези аспекти на поведението, които наистина отразяват смисъла на ситуацията. П. в пубертета е насочено към външната (а понякога и вътрешна) идентификация на тийнейджъра с някаква специфична, значима за него личност или с обобщен стереотип на поведенчески и личностни характеристики. П. при възрастни е елемент на обучение в определени видове професионална дейност (спорт, изкуство и др.).

Пол биологичен – морфо-функционална характеристика на организма, която обобщава всички негови специфични репродуктивни характеристики.

Пол психологически – ролята, изпълнявана от субекта от позицията на мъжественост - женственост, т.е.

стереотипно поведение, предписано от обществото на мъжете и жените.

Пол социален - комплекс от социо-културни и поведенчески характеристики, които осигуряват на индивида личния, социалния и правния статус на мъж или жена.

Полова диференциация - набор от генетични, морфологични и физиологични характеристики, въз основа на които се разграничават мъжкия и женския пол.

Полова роля - модел на социално поведение, специфичен набор от изисквания и очаквания за мъже и жени.

Полово влечение (*синоним: сексуалното влечение*) - термин, обозначаващ както сексуалното желание, така и желанието за телесно сближаване и мотивационния аспект на сексуалността. обусловено от половото съзряване, за първи път се появява в пубертета.

Полево поведение (*в детството*) - набор от импулсивни реакции на стимули от околната среда. Понятието П. п. е въведено от К. Левин. Характеризира се с преобладаването на ориентацията на субекта към ситуативно значими обекти от възприеманата среда (за разлика от ориентацията към приетата цел на дейността), ниско равнище на произволност. Обикновено П. п. се наблюдава при малки деца. В по-късните възрастови

периоди се проявява или с някои нарушения на психичната регулация на дейността, или под формата на отделни епизоди, в моменти, когато субектът не се занимава с някаква значима дейност.

Потребност - състояние на човек, който изпитва някаква липса. Потребността действа като сигнал за тревога и принуждава индивида да извърши действието, което може да я удовлетвори. Измежду различните потребности се различават потребности, които съответстват на физиологическите условия на организма и потребности, които са обусловени от социалните условия. Удовлетворяването на първите е необходимо за живота - потребностите от храна, въздух, топлина, сън, отделяне. Другите потребности, наречени вторични, тъй като не поставят под въпрос живота на индивида, все пак заемат привилегировано място в психологията на човека. Броят им е голям, но три са особено важни: потребностите от сигурност, от обич, от лична ценност. Удовлетворяването им е източник на добро самочувствие и разцвет на личността, докато фрустрацията на тези аспирации може да причини поведенчески разстройства.

Предмет на учебната дейност - знания и действия като елементи на културата, науката, съществуващи отначало обективно, външно по отношение на ученика. След обучението това знание става негова собственост, като по този начин се извършва трансформация на предмета на дейност. Продуктът, резултатът от дейността на обучението са промените в самия ученик.

Предучилищна възраст - период между ранното детство и начална училищна възраст - от 3 до 7 години. Обикновено се разграничават начална (3-4 години), средни (4-5 години) и горна (5-7 години) П. в.. Предучилищното детство е един от най-важните етапи в живота на детето, който до голяма степен определя цялото му последващо развитие. През този период се наблюдава интензивно развитие и създаване на всички системи и функции на тялото на детето: ръстът се увеличава с 20-25 см, увеличава се телесното тегло и обема на мозъка, подобрява се нервната система и се развива висшата нервна дейност. Всичко това създава предпоставки за по-нататъшното развитие и формиране на познавателните психични процеси и личността на детето, овладяват се нови видове дейност.

На границата на ранното и предучилищното детство характерът на съвместната дейност на детето и възрастния се променя коренно: детето вече е способно на определена степен на независимост и има остра нужда от реализиране на тази нова способност. Удовлетворяването на потребността от самостоятелност предполага промяна в цялата система на отношения между възрастния и детето.

За водеща дейност в П. в. се счита сюжетно-ролевата игра. Освен играта, за този период са характерни различни форми на продуктивна дейност: конструиране, рисуване, моделиране, приложения и др. Могат да се наблюдават и елементи на учене и труд, въпреки че в П. в. все още няма учебна и трудова дейност в разгърнатата форма.

Мотивите и желанията на детето започват да формират система (йерархия), в която се разграничават повече и по-малко значими мотиви. Детето преминава от импулсивно, ситуативно поведение към личностно, опосредствано от представи или образи. Поведението и резултатът от действията му се превръщат в негов регулатор и действат като образец (модел). Това ясно се проявява в рисуването и конструирането: от произволни действия и имитация на готови образци, децата преминават към създаване и реализиране на собствени идеи. В края на П. в. контролът върху собственото поведение става предмет на осъзнаване на самите деца, което означава нов етап в развитието на произволността и самосъзнанието. С развитието на волевото поведение и усвояването на моралните норми децата започват да се ръководят в действията си не само от непосредствените желания, но и от изискванията на околните.

С преобладаването на нагледно-действените и нагледно-образните форми на мислене, през П. в. се полагат основите на логическото мислене, семантичната памет, произволното внимание, подобрява се координацията на психичните функции. Средната предучилищна възраст е пик на емоционалното развитие на детето, разцвет на въображението и творческите форми на детската дейност. В същото време повишената емоционалност на детето създава основа за появата на различни неврози и поведенчески затруднения.

За П. в. са характерни извън-ситуативните речеви форми на общуване с възрастния. Общуването на децата помежду им става по-богато и по-смыслено. Връстникът за

детето в предучилищна възраст е по-предпочитан партньор в съвместните дейности от възрастния.

П. в е сензитивен период за развитие на много човешки способности, усвояване на знания и умения. Въпреки това обучението в П. в. има свой отличителен характер. Детето в П. в. вече може да учи по програмата на възрастния (учителя), но само дотолкова, доколкото тя се превръща в негова собствена програма, т. е. доколкото то я приема. Следователно формите и методите на обучение в П. в. са свързани с играта и предметната дейност. Рисуването, моделирането, апликацията, конструирането и други дейности на детето в предучилищна възраст, които поставят специални изисквания към различни психични функции, предоставят широки възможности за организиране и провеждане на развиваща работа с децата.

В горната предучилищна възраст се отделя внимание на подготовката за училище, в резултат на което децата започват да формират елементи на учебната дейност като способност да действат по образец, да се ориентират по правилото и метода на действие, усъвършенства се фината моторика на ръката, а произволността на познавателните психични процеси се развива допълнително.

Пренатално развитие - развитие, което протича преди раждането, вътреутробно развитие на плода.

Привързаност - термин, използван в детската психология за обозначаване на формиращата се (обикновено през 2-рата половина на 1-вата годината) у кърмачето избирателна П. към едно или няколко лица,

(предимно към родителите или лицата, които ги заместват). Етапа на П. се изразява в любов и доверие към обектите на П., както и в негативни емоционални реакции при раздяла (сепарация) от тях. Някои психолози категорично твърдят, че нормалното психическо развитие е невъзможно без формирането на П.

Проекция - съзнателно или несъзнателното прехвърляне от субекта на собствените му мисли и мотиви към другите.

Просоциално поведение - поведение на човек сред хората, безкористно насочено в тяхна полза.

Професионално самоопределяне - многоизмерен и многоетапен процес, при който се идентифицират задачите на обществото и се формира индивидуален начин на живот, част от който е професионалната дейност. В процеса на професионално самоопределяне се установява баланс между личните предпочитания и наклонности и съществуващата система на разделение на труда.

В съвременния смисъл професионалното самоопределяне се разглежда не само като специфичен избор на професия, а като непрекъснат процес на търсене на смисъл в избраната, овладяна и извършвана професионална дейност. С това разбиране професионалното самоопределяне е процес на редуващи се избори, всеки от които се разглежда като важно житейско събитие, което определя по-нататъшните стъпки по пътя на професионалното развитие на личността. Р. с. е водещият

вид дейност в горна училищна възраст и психическо новообразование на този етап на развитие.

Психика - системно свойство на високоорганизираната материя, което се състои в активното отразяване от субекта на обективния свят и саморегулиране на тази основа на поведението и дейността.

Психично развитие - закономерна промяна на психичните процеси във времето, изразяваща се в техните количествени, качествени и структурни преобразувания. Психичното развитие съответства на общите закони на развитието.

Психологическа симбиоза - изначално зараждащото се емоционално-смыслово единство на майката и бебето, което служи като отправна точка за по-нататъшното развитие на неговото съзнание и личност.

Психосексуална ориентация - насоченост на половото влечение и формите на неговата реализация. Формирането на психосексуалната ориентация обхваща пубертета (12-15 години) и преходните (16-26 години) периоди на сексуалност.

Психическо новообразование - качествени особености на психиката, които се появяват за първи път в даден възрастов период и определят съзнанието на детето, отношението му към средата, към вътрешния и външния живот.

Психологически синдром - стабилен индивидуален вариант на психическото развитие на детето (обикновено неблагоприятен), представен от набор от взаимосвързани психологически прояви (симптоми). Развитието на П. с. се определя от междуличностната ситуация на развитието на детето, т. е. от системата на отношенията му с непосредствената социална среда. Структурата на П. с. се формира от три основни блока: 1) психологическия профил на детето; 2) особености на поведението и дейностите на детето; 3) реакцията на социалната среда на поведението и дейностите на детето. Психологическият профил е представен от характеристиките на мотивационно-потребностната сфера, емоционални и когнитивни процеси, които са от съществено значение за развитието на този Р. с. Тези характеристики модифицират поведението и дейностите на детето, пораждайки онези черти, които служат като външни прояви на Р. с.

Реакцията на социалната среда (родители, учители, връстници и др.) е съвкупност от възпитателни въздействия, които определят развитието на психологическия профил на детето.

Психична област - познавателна сфера - развитие на способности, формиране на психични функции.

Психосоциална област - психосоциални свойства - личностна сфера, емоционална сфера, характер, Аз-концепция, самосъзнание на индивида и самата личност.

Психофизическа област - психофизични свойства - сетивност (усещания), възприятие (възприятие).

Психология на развитието - клон от психологическата наука, който изучава закономерностите на етапите на психическото развитие на здравия човек и формирането на личността през онтогенезата от раждането до старостта. В тази връзка се разграничават: детска психология, психология на младостта и зрялата възраст, геронтопсихология (психология на старостта).

❧ P ❧

Развитие - процес на необратими възходящи закономерни промени, водещи до възникване на количествени, качествени и структурни изменения на човешката психика и поведение.

Развитие на личността - процес на естествена промяна на личността като системно качество на индивида в резултат на неговата социализация. Притежавайки естествени анатомични и физиологични предпоставки за формирането на личността, в процеса на социализация детето взаимодейства с външния свят, овладявайки постиженията на човечеството. Развиващите се в хода на този процес способности и функции възпроизвеждат в личността исторически формираните човешки качества. Овладяването на реалността от детето се осъществява в неговата дейност с помощта на възрастните, така процесът на възпитание е водещ в развитието на неговата личност. Р. л. се осъществява в дейността, контролирана от система от мотиви, присъщи на дадено лице. Дейностно-референтната група (или лице) е определящия (водещ) фактор на Р. л. Потребностите са предпоставка и резултат от Р. л. В същото време постоянно възниква вътрешно противоречие между нарастващите потребности и реалните възможности за тяхното задоволяване.

Развитие на психиката - закономерна промяна на психичните процеси във времето, изразяваща се в техните количествени, качествени и структурни трансформации. Р.

п. се реализира под формата на филогенеза (формиране на психични структури в хода на биологичната еволюция на даден вид или социокултурната история на човечеството като цяло и неговите отделни етнически, социални, културни групи) и под формата на онтогенезата (формиране на психични структури през живота на отделен човек или животно). Р. п. отговаря на общите закони на развитието. Характеризира се с вътрешни противоречия между изискванията, поставени към субекта, и това, което той вече има и може да отговори на тези изисквания. Истинското съдържание на Р. п. е борбата на тези противоречия, борбата между старите, отживели форми на психическа организация и новите. Растежът на организма (количествените промени) е свързан с промяна в неговата структура и функция (качествените промени). Натрупването на количествени и качествени промени в организма води до преход от един етап на възрастово развитие към друг, по-висок, като всеки етап е качествено различен от останалите. Появата на всеки нов етап на Р. п. никога не е само външна надстройка на предишния етап, всяка предишна стъпка е подготвителна за следващата.

Ранно детство (синоним: *яслена възраст*) - етап от психическото развитие на детето, обхващащ периода от 1 до 3 години. Основните отличителни черти на психичните процеси в Р. д. са: тяхната зависимост от конкретната ситуация; функциониране в тясна връзка с практическите действия; афективен характер на познавателната насоченост към околния свят. Водеща дейност през Р. д. е овладяването на предметните действия - културно

фиксиран начин за използване на предметите. Детето научава тяхното постоянно значение, функция и как трябва да се използват. Формиране на предметните действия става, когато децата усвояват образците за използване на ежедневни вещи (лъжица, чаша, гребен и др.), в игра с дидактически играчки (конструктори, мозайки, пъзели и др.) и в процедурна игра със сюжетни играчки. Формирането на предметни действия е неделимо от общуването на детето с възрастния, което действа на този етап от развитието като ситуативно-делово. Р. д се подразделя на: 1) етап на предречево развитие (от 1 година до 1,5 години); 2) етап на развитие на речта (от 1,5 до 3 години).

Основни линии на психическото развитие на децата през Р. д:

1. Развитие на ходене, локомоция, фини двигателни умения, разширяване на възможностите за опознаване на околния свят.
2. Развитие на ситуативно-делово общуване с възрастните.
3. Развитие на когнитивните процеси: нарастване на стабилността на вниманието, увеличаване обема на паметта и постепенното ѝ освобождаване от опора във възприятието; усвояване на сензорни еталони, като геометрични форми, цветове, размери, звуци; усъвършенстване на нагледно-действието и възникване на нагледно-образното мислене; формиране на целеполагаща дейност; формиране на процесуалната игра.
4. Овладяване на пасивната и активната реч.
5. Развитие на афективната и волевата сфера: повишена настойчивост в дейностите, поява на желание за постигане на резултати в нея.
6. Формиране на общуването с връстници.
7. Формиране на самосъзнание: възникване на

знания за своите възможности и способности, конкретна самооценка, гордост от постиженията в предметната дейност; развитие на полова идентификация.

Ролята на опита, придобит от децата в Р. д. за по-нататъшно психическо развитие: овладяването на предметната дейност, речта, общуването с възрастни и връстници полагат основите на нагледно-образното мислене, способността да се действа във вътрешния план, творческото въображение и фантазия, овладяването на социални умения, появата на нови познавателни и комуникативни потребности, допринасят за формирането на по-задълбочени познания за себе си.

Рефлекс – закономерна реакция на тялото на стимул, опосредствана от дейността на мозъка.

Рефлексия (*интроспекция, самонаблюдение*) - 1) способност за осъзнаване на собствените характеристики, на това как те се възприемат от другите и за изграждане на собственото поведение като се вземат предвид възможните реакции на другите; 2) чувствено преживян процес на осъзнаване на своята дейност. Целите на рефлексията са: запомняне, идентифициране и разбиране на основните компоненти на дейността - нейното значение, видове, методи, проблеми, начини за разрешаването им, получените резултати и др. 3) процес на самопознание от човек на своите вътрешни психични състояния и преживявания. Това е един от първите методи за изследване на психиката.

Реч егоцентрична – реч, външна по форма и вътрешна по съдържание, т.е. обърната към себе си.

Ригидност (психична) - неспособност за промяна на гледната точка. Психичната ригидност се среща при някои патологични състояния като натрапливата невроза, тя е една от основните черти на параноидия характер. Субектът не притежава гъвкавост на нагласите: има непоклатимо мнение и непоклатими принципи; неподатлив е за доводите на другите; егоцентризъмът му го прави неспособен да се постави на мястото на другия.

Рисунка - съвкупност от линиите и контурите на фигура. В психологията терминът „рисунка“ означава както рисунка с цветни моливи, така и с акварел. Психолозите използват рисунката предимно при деца като тест за психичното развитие, като средство за изучаване на характера и афективността. Рисунката еволюира с психологическото развитие. От 2 до 3 години детето може само да драска; впоследствие то се опитва да спазва някакъв модел и на 5 или 6 години, вече може да „рисува“. До шестгодишна възраст, всички деца, независимо от етнически или социокултурен произход, рисуват по един и същи начин. Като приканва децата да нарисуват човек американската психоложка Ф. Гудинаф създава добър, прост и привлекателен тест за интелигентност, позволяващ лесно проследяване на интелектуалното им ниво. Съществуват и други тестове с рисуване, предназначени за същите цели, състоящи се във възпроизвеждане на „геометрични форми“ (Рей, Бенгън). За изучаване на

детския характер се използват свободни рисунки или рисунки по зададена тема. Отчита се едновременно формалната страна на рисунката (разполагане върху листа, плътност на линията, избора на цветове) и нейното съдържание, което разкрива пряко или под символична форма света на детето, жизнения му опит.

Ръст - процес на количествени промени в хода на усъвършенстване на психичната функция или увеличаване размера на функционалните възможности на отделни компоненти или на системата като цяло.

Самоактуализация - стремеж на човека за възможно най-пълна проява на собствените възможности.

Самоконтрол - способност да се ограничават и потискат примитивните подбуди и емоции и да се подчиняват на по-висши цели.

Самоопределяне - съзнателен акт на идентифициране и отстояване на собствената позиция в проблемни ситуации.

Самооценка - оценка на човека за себе си, своите възможности, качества и място сред другите хора. Отнасяйки се до ядрото на личността, С. е важен регулатор на нейното поведение. Взаимотношенията на човека с другите, неговата критичност, вискателност към себе си, отношението му към успехите и неуспехите зависят от С. Така тя влияе върху ефективността на дейността му по-нататъшното развитие на неговата личност. С. е тясно свързана с нивото на претенции на дадено лице, т.е. степента на трудност на целите, които то си поставя. Несъответствието между претенциите и реалните възможности на човека води до факта, че той започва да се оценява неправилно, в резултат на което поведението му става неадекватно (възникват емоционални срывове, повишена тревожност и др.). С. получава обективен израз в това как човек оценява възможностите и резултатите от

дейността на другите (например ги омаловажава, когато С. е надценен).

Самосъзнание - оценка от човек на неговите потребности, мотиви, влечения, способности и личностни качества.

Самоутвърждаване - 1) стремеж на човек да поддържа висока самооценка и да потвърди нейната справедливост в оценките на другите хора, както и поведението, предизвикано от това желание; 2) стремеж за реализация на собствените претенции и предизвиканото от това поведение.

Свръх-Аз (Супер Его) - съвкупност от интроецирани морални забрани. Според З. Фройд тази несъзнавана формация е следствие от идентификацията на детето с идеализираните родители или техните заместители. Тя изпълнява функцията на авторитет и на морална цензура, задължаваща Аза да се бори срещу някои инстинктивни нагони под заплахата от пораждаване на мъчителни чувства, главно на чувство за вина. Към този процес се прибавят всички възпитателни наставления и религията. Свръх-Азът като морална „инстанция“ упражнява върху индивида принуда, която често е по-силна дори от тази на хората, облечени във власт. Ето пример за това: на дете по-малко от две години забранили да излиза през зимата от топлата стая, за да не се простуди. Детето се изкушавало да излезе, отивало до вратата, но не смеело да прекрачи прага. Внезапно то забелязало, че родителите му, за които

смятало, че са излезли, са още там и го гледат. Едва тогава то се осмелило да прояви неподчинение (А. Берж, 1961). Самокритичността е функция на Сврѣх-Аза. При някои психични разстройства (например меланхолия) мъчителните чувства, породени от функционирането на Сврѣх-Аза са толкова интензивни, че правят живота непоносим и могат да доведат болния до стремеж към изкупителни страдания (морален мазохизъм) или дори до смърт.

Сензорни еталони - изградени представи за основните свойства на света на предметите.

Сензитивен период - оптимален от гледна точка на вътрешни и външни условия период за развитие на определени психични процеси и свойства.

Сензитивност - характерологична особеност на човека, проявяваща се в повишена чувствителност към случващи се с него събития; обикновено придружена от повишена тревожност, страх от нови ситуации, хора, всякакви изпитания и пр. За сензитивните хора е характерна плахост, срамежливост, впечатлителност, склонност към продължително преживяване на минали или предстоящи събития, усещане за собствена непълноценност, тенденция към развиване на занижени изисквания към себе си и понижено равнище на претенциите. С възрастта С. може да бъде понижена, по-специално поради формиране в процеса на възпитание и самовъзпитание на способност за справяне със ситуации,

които предизвикват тревожност. С. може да бъде обусловена както от органични причини (наследственост, мозъчно увреждане и др.), така и от особеностите на възпитанието (например емоционално отхвърляне на детето в семейството).

Сенилност - едновременно отслабване на физическите и психичните умения, дължащо се на остаряването. Сенилността представлява прекомерно развитие на нормалните процеси на стареене. За нея няма точна възраст и при различните индивиди тя варира под влияние на наследствени и индивидуални (минали болести, алкохолни интоксикации, преумора и т. н.) фактори. Социално-икономическите и афективните условия също играят голяма роля за настъпването на сенилното състояние. Пенсионирането, което не се компенсира с нова дейност, афективната самота, финансовата несигурност, чувството за социална девалоризация ускоряват процеса на инволюция. В психичен план сенилността се проявява в интелектуална инертност, типични трудности за трайно фиксиране на спомените и за усвояване на ново знание, загуба на гъвкавостта за адаптация, повтаряне на едни и същи неща и т.н..

Сериация - операция, състояща се в класифициране по серии. Детето достига до сериацията постепенно, лутайки се. Първите наченки на сериация се наблюдават у него към края на втората година, например, когато строи кула с блокчета с намаляваща големина. То интуитивно

схваща разликите в размерите. Този процес на мислене обаче не му позволява да подреди десет линейки, чиито разлики в дължината се възприемат само при сравняване на линейките две по две. То трябва да мине през още няколко етапа преди да достигне до операционалната сериация. Така например, то слага по-дългите линейки на една страна, а по-късите – на друга или ги групира по двойки или тройки. Ако му се даде да вмести нова линейка, когато е завършило подреждането, то предпочита да започне отначало вместо да се опита да включи новия елемент в серията. Едва към седем или осем години то използва системен метод, търсейки най-напред най-късата линейка, след това най-късата от оставащите и така нататък. В този момент сериацията става операционална.

Сигурност - вътрешен покой, идващ от убеждението за липса на опасност. Сигурността е една от основните потребности на човека, главно условие за неговото психично здраве. Детето намира сигурност благодарение на спокойното и любвеобилно присъствие на родителите, на стабилността на условията на живот, на регулярната възпитателна дисциплина. В подобна среда то бързо се научава да заема своето място, да се приспособява към своята роля, и чувствайки се закриляно, напредва уверено в живота. За юношата е по-трудно да се чувства сигурен, защото не е нито дете, нито възрастен и следователно няма точно определен статут. У зрелия човек социалният конформизъм представлява средството за запазване на сигурността: например, много хора следват модата, за да не

се отличават от другите. Този, който е достигнал афективна зрялост, не се бои да утвърждава своята индивидуалност.

Синкретизъм – неразчленяване на психичните функции в ранните етапи от развитието на детето. С. се проявява в склонността на детското мислене да свързва разнородни явления помежду им без достатъчно основания за това. Редица изследователи (Е. Клапареде и др.) отбелязват синкретизма на детското възприятие, изразяващ се в неделимостта на сетивния образ на обект, в отсъствието на разграничаване и съотнасяне на вътрешните му връзки и компоненти. Швейцарският психолог Ж. Пиаже отнася С. към основните характеристики на детското мислене, обяснявайки неспособността на детето да разсъждава логически с тенденцията да се заменя синтеза със съчетаването по съседство. Приемайки връзката на впечатленията за връзка между нещата, детето несъзнателно и нецеленасочено (често под формата на игра или манипулиране с думите) пренася значението на думата върху редица само външно свързани явления или обекти С., според Л. С. Виготски, е от голямо значение за развитие на детското мислене. Избирайки в процеса на последваща практика на синкретични връзки, които отговарят на действителността, детето пресъздава за себе си истинското значение на думата.

Символна функция на развитието (синоними: *развитие на семиотичната функция, знакова функция*) - поява и по-нататъшното усъвършенстване на способността на детето за представяне (репрезентация) на света, на

собствените си действия и преживявания с помощта на знаци и символи. Понятието С. ф.р. е въведено от Ж. Пиаже, който приписва появата му на края на сензомоторния етап от развитието на интелекта (втората година от живота на детето). През този период почти едновременно се появяват 5 основни форми на С. ф.: подражание, отложено подражание, рисуване, въображение (mental images) и реч. Източникът на С. ф. р., според Пиаже, е развитието на подражанието (по-широко сензомоторния интелект). Когато през втората година от живота подражанието започне да се извършва или забавено, или вътрешно, това бележи появата на С. ф. На етапа на сензомоторния интелект обозначаващото е неразлично от обозначаемото (като белия цвят на млякото от самото мляко) и има образна, метафорична природа. На следващия етап на развитие става възможна собствено символната репрезентация, когато обозначаващото е представено от символи, които все още са образни и имат вътрешно сходство с обозначаемото, но вече са отделени от него. По-нататъшно развитие на С. ф. се определя от факта, че детето започва да използва обозначаващо, което не само е отделено от обозначаемото, но и няма прилика с него (знаци на речта). Развитието на играта, рисуването и други форми на С. ф. (2-7 години) формира способността на детето да си представя обекти и събития, които липсват в даден момент от време, и да създаде неограничено от видимото поле пространство на мисленето на детето. Така С. ф. обезпечава формирането на представи и прави възможна интериоризацията на действието в мисълта за действието.

Синдром на дефицит на внимание и хиперактивност (ADHD) - постоянна проява на личността, характеризираща се с повишена двигателна активност и трудност при фокусиране на вниманието върху обект, задачи и изисквания на околната среда. ADHD е нозологична категория, която описва хронично поведенческо разстройство в детството. Сред клиничните му прояви са двигателно безпокойство, невъзможност да се седи на едно място, лесна разсеяност, импулсивно поведение и мисли, невъзможност да се учи от опита и допуснатите грешки, липса на внимание, невъзможност за концентрация, лесно превключване от една задача на друга без да се завърши започнатото, бързост, разсеяност, липса на чувство за опасност и др. Клиничните прояви на ADHD се разделят на три широки групи: (1) симптоми на дефицит на вниманието, (2) симптоми на импулсивност и (3) симптоми на хиперактивност. Разстройството на вниманието е централно за диагностицирането на ADHD. Сред съпътстващите прояви на ADHD често се цитират затруднения в ученето, тревожност и делинквентно поведение.

Средна училищна възраст (пубертет) - период на онтогенезата, който заема междинна позиция между детството и юношеството (приблизително от 11-12 до 15-16 години). Емоционалната нестабилност, присъща на тази възраст, е свързана по-специално с реструктуриране на хормоналната система, както и с генерализирани процеси на възбуждане и задържане, тъй като нервната система през

този период не е в състояние да издържа на големи и продължителни натоварвания. Пубертетът води до появата на сексуално желание, често несъзнателно, както и на нови преживявания.

Характерна особеност на този период е повишен интерес към себе си, към своите способности, към чувствата. Развитието на рефлексията, осъзнаването на своите индивидуални качества, стремежи и ценностни ориентации води до формиране на ново равнище на самосъзнание и самооценка на подрастващите, което е едно от най-важните новообразувания на този период. В същото време осъзнаването на собствената уникалност, идентичност, както и съпоставянето на себе си с другите (връстници и възрастни), характерни за този възрастов период, води до нестабилност на самооценката, амбивалентно отношение към себе си. С. у. в. е период на интензивно формиране на морални представи, идеи, вявания, принципи. За тийнейджъра ценността на групата на връстниците рязко нараства, развива се устойчива потребност от общуване с тях.

Важна характеристика на този период е зараждащото се чувство за зрялост като субективно преживяване на готовност за самостоятелност. Частично надценената готовност води до чести конфликти, но последните имат и положително значение, защото провокират потребността тийнейджъра да се отнася по-адекватно към мястото си сред другите. Като цяло за С. у. в. е характерно относителното преобладаване на процеса на индивидуализация в сравнение с адаптационните процеси, присъщи на предходния възрастов период.

Сред негативните компоненти на С. у. в. са: засилване на конфликтното на поведението, желание за пълна еманципация от близките възрастни, понижаване на резултатите от обучението и интереса към него. Емоционалната нестабилност, резките промени в поведението, колебанията в самооценката, както и социалната неопределеност на този период могат да доведат до маргинализация на подрастващите, търсене на собствена култура, стил на поведение и общуване, които се различават както от детските норми, така и от нормите и правилата на възрастните. Възможно е също така да се развие защитна агресия като реакция на натиска на възрастните. При неблагоприятни условия през този период може да се развият девиантно поведение и различни невротични комплекси.

Социализация - процес и резултат от активното асимилиране от човек на норми, идеали, ценностни ориентации, нагласи и правила на поведение, които са значими за неговата социална среда.

Социална ситуация на развитие - съществена характеристика на възрастовия период на развитие, въведена от Л. С. Виготски. С. с. р. е особена комбинация от вътрешни и външни условия, която е характерна само за даден възрастов етап и определя цялостния ход на развитие. Тя определя цялостния начин на живот на детето, неговото социално битие, особеностите на неговото съзнание. С. с. р., като отношение между развиващ се субект и средата, определя: 1) обективното място на детето

в системата на социалните отношения и съответните очаквания и изисквания, наложени му от обществото; 2) особености на разбирането на детето за социалната позиция, която заема, и отношенията му с другите хора; 3) отношението на детето към неговата позиция в термините на приемане – неприемане.

С. с. р. поставя на субекта на всеки възрастов етап специфични задачи на развитие, решаването на които представлява съдържанието на психичното развитие в дадената възраст. Постиженията на психичното развитие на детето постепенно влизат в противоречие със стария С. с. р., което води до разпадане на старото и изграждане на нови отношения със социалната среда, а впоследствие и до нова С. с. р. Нововъзникналото противоречие между нови, по-високи социални очаквания и изисквания към детето и неговите възможности се разрешава чрез изпреварващо развитие на съответните психологически способности. По този начин, скокообразната промяна на С. с. р. е един от съществените компоненти на възрастовите кризи на развитието.

Анализът на С. с. р. дава възможност да се разграничат „близките“ и „далечните“ отношения на детето с обществото (Л. С. Виготски), т.е. два аспекта на отношения: отношения „дете - социален възрастен“, като представител на социалните изисквания, норми и социални значения на дейността; отношения „дете - близък възрастен и връстник“, реализиращи индивидуално-личностни отношения. С. с. р. включва сфери на взаимоотношения като семейство, детска градина, училище, общуване с близки връстници, неформални

младежки организации, допълнителни образователни институции и др.

Способности на развитието - придобиване от индивида на психологически качества, които са субективни условия за успешно овладяване на определени видове дейност. Равнището на развитие на С. р. определя скоростта, дълбочината и силата на усвояване на необходимите за тази дейност знания, умения, умствени действия и т. н. С. р. се разделят на общи и специални в зависимост от широтата на областта, към която се отнасят. Общите С. р. са предпоставки за овладяване на много разнообразни видове дейности, а специалните са предпоставки за овладяване на относително тесни видове дейности (като музикални, математически или технически С.). Особено високото равнище на развитие на С. се характеризира като надареност (обща или специална).

С. р. се определя от сложното взаимодействие на вродени анатоמו-физиологични дадености и различни влияния на социалната среда, спонтанно и целенасочено обучение. Специалните форми на обучение дават възможност за формиране на определени С. при хора, които първоначално са имали тези С. на много ниско равнище на развитие.

Различните периоди на детството са сензитивни (чувствителни) за развитието на различни видове С. Ако такъв период бъде пропуснат, тогава в бъдеще развитието на съответния С. се оказва изключително трудно.

Стагнация - загуба на способността за развитие.

Старост - последният период от човешкия живот, чието условно начало е свързано с оттеглянето на човек от прякото участие в продуктивния живот на обществото и пенсионирането. Хронологичното определяне на границата, разделяща С. от зрялата възраст, не винаги е оправдано поради огромните индивидуални различия в появата на признаците на стареене. Тези признаци се изразяват в постепенно намаляване на функционалните възможности на човешкото тяло. В допълнение към прогресивното отслабване на здравето, намаляването на физическата сила, С. се характеризира със собствени психологически промени, като например интелектуално и емоционално „оттегляне“ във вътрешния свят, в преживявания, свързани с оценката и разбирането на изживения живот. Погрешно е обаче с периода на С. да се свързват само регресивни явления, той може да се разглежда и като период на развитие. От тази гледна точка С., в случай на положително преминаване на предишните възрастови етапи, е свързана с постигане на мъдрост и чувство на удовлетвореност, пълнота на живота, изпълнение на дълга, най-високо равнище на лична интеграция. Ако основните задачи на предишните възрастови етапи не са били реализирани, С. е придружен от разочарование и чувство за безполезност на изживения живот, отчаяние (Е. Ериксън). Постепенното отслабване на процесите на възприятие с остаряването и затруднението на двигателната активност се съчетават с нееднозначна картина на промените в областта на интелигентността, паметта и други психични функции. Има данни за висока

творческа активност и производителност на учени, представители на изкуството и други професии не само в напреднала, но и в старческа възраст.

Съзряване – психофизиологичен процес на последователни възрастови промени в централната нервна система и другите системи на организма, обезпечаващ условия за възникване и реализация на психичните функции и налагащ определени ограничения. С понятието съзряване е свързан един от основните принципи на възрастовата физиология – принципът за хетерохронност на развитието, който фиксира обстоятелството, че различните мозъчни системи и функции съзряват с различна скорост и достигат до пълна зрялост на различни етапи от индивидуалното развитие. Това означава, че всеки възрастов етап има своя неповторима психофизиологична структура, която в значителна степен определя потенциалните психични възможности на дадената възраст.

Т

Талант - естествена или придобита способност за извършване на нещо. Талантът зависи от индивидуалните умения, от мотивациите на субекта и от социалната среда; той е израз на интеракцията на тези условия. Талантът изисква откриване, стимулиране и формиране.

Толерантност - уважение към идеи или чувства, противоположни на нашите. От физиологическа гледна точка способност на организма да понася, без да проявява болестни симптоми, вредни количества от някои вещества, медикаменти или дроги.

Приспособяването на тялото към действието на определена дрога може да доведе до увеличаване на първоначалните дози, за да се постигнат изпитваните преди усещания. Поради това, то е в основата на състоянието на зависимост.

Тревожност - афективно състояние, характеризиращо се с чувство за несигурност и общо безпокойство. Разграничават се ситуативна тревожност, свързана с конкретна ситуация, и лична тревожност, която е стабилно свойство на индивида.

Труд - физическа или интелектуална дейност, която обществото изисква или която човек си налага да извършва в името на определена цел. Упражняван свободно и с желание, трудът обогатява. Но със своя принудителен характер и особено, когато машината изисква от работника

само автоматизирани движения, трудът може да бъде източник на дезадаптация. Най-често трудът благоприятства успешното вграждане на човека в обществото, като му предоставя редовно занятие и като му дава възможност да бъде финансово независим.

У

Усещане за зрялост - новообразуване на съзнанието, чрез което тийнейджърът се сравнява с другите (възрастни или приятели), намира модели за асимилация, изгражда отношенията си с другите хора, преструктурира дейността си. Усещането за зрялост е особена форма на самосъзнание на тийнейджъра, субективна представа за себе си като личност, която по-скоро принадлежи към света на възрастните.

Условен рефлекс - придобит рефлекс, който се проявява през целия живот на организма при определени условия на действие на стимула.

Учебна дейност - дейност, пряко насочена към усвояване на знания и умения, развити от човечеството. Само когато се постави специална съзнателна цел да се научи нещо ново, което човек не е знаел или не е могъл да прави преди, може да се говори за особен вид дейност - учене. Учебната дейност е дейност по саморазвитие, самопромяна (в равнището на знания, умения, в равнището на общото и умственото развитие).

Учебна задача - структурен компонент на учебната дейност, представляващ обобщена познавателна задача с проблемен характер, насочена към овладяване на общ метод на действие при решаване на цяла редица (вид, клас) конкретни задачи за овладяване на всякакви знания, умения, навици.

Учебни действия - специални действия от моторен, перцептивен, мнемоничен характер, насочени към решаване на учебна задача.

Учебно-професионална дейност - специфичен вид дейност, насочена към овладяване на знания, умения и способности, които са средства за бъдеща професионална дейност, в процеса на която се развиват необходимите професионални и личностни качества и компетенции.

Ф

Фаличен стадий - период от психосексуалното развитие на детето, следващ оралната и садистично-аналната фаза. Разполага се между 3 и 5 години и се характеризира и при двата пола с преобладаване на фалоса. В този стадий гениталните части стават главната ерогенна зона и привличат вниманието на детето. То търси приятни стимулации от физическите грижи на майката и на свой ред си доставя удоволствие като докосва тези части на тялото си (мастурбация). По това време се изграждат отношенията, описани от З. Фройд под името „Едипов комплекс“ и се поражда невротичният страх от кастрация.

Фиксация - изключителна привързаност към човек, предмет или несъзнавана представа (имаго). З. Фройд нарича фиксация на влечение факта, че влечението се забавя на определена фаза от психосексуалното развитие. Например, дете, на което са давали да суче след нормалните граници, трудно ще надмине оралния стадий, който му е бил приятен. Той го изоставя със съжаление и всеки път, когато претърпи неуспех, несъзнавано се стреми да пресъздаде въображаемо миналите условия, към които изпитва носталгия.

Филогенеза - процес на възникване и историческо развитие на психиката на животните и хората.

Фрустрация - психично състояние, изразяващо се в характерни особености на преживяванията и поведението,

причинени от обективно непреодолими (или субективно така разбирани) трудности, които възникват по пътя към постигане на целта или решаването на проблем. Исторически проблемът за Ф. се свързва с трудовете на З. Фройд и неговите последователи, които виждат недвусмислена връзка между Ф. и агресията. В рамките на бихейвиористичните теории Ф. се определя като промяна или потискане на очакваната реакция при определени условия, като пречка за дейността. Много автори използват понятието Ф. и психологически стрес като синоними; някои основателно разглеждат Ф. за особена форма на психологически стрес.

Хиперпопечителство (синоним: свръх защита) - стил на възпитание и взаимоотношения в семейството, при който детето е прекалено покровителствано и контролирано. В същото време неговата самостоятелност и инициативност се потискат, а развитието на личността се забавя. Възпитанието в условията на хиперпопечителство може да доведе до повишено равнището на егоцентризъм и до необратими разстройства под формата на личен инфантилизъм, липса на отговорност и понижаване на социалната адаптация.

Хипоопека (синоним: хипопротекция) - стил на възпитание и взаимоотношения в семейството, при които детето е оставено на себе си, лишено от вниманието и грижите, от които се нуждае. Хипоопеката води до сериозни смущения в развитието на личността на детето, като е една от честите причини, които впоследствие пораждаат девиантно поведение, затруднения в изграждането на собствено семейство, обиди и др.

Хоспитализъм - съвкупност от психологически и соматични разстройства, които се появяват при деца през първите години от живота и са причинени от продължителен дефицит на общуване в следствие на продължителен престой в болнично заведение. Въпреки грижите, които получават бебетата, отделени от майките си не могат да се развият нормално: физическият им растеж е забавен, интелектуалното ниво пада, езикът остава

рудиментарен, появяват се характерологични разстройства (тревожност, а след това безразличие) и съпротивата срещу болести намалява. Неблагоприятните последствия на хоспитализма са толкова по-изразени, колкото по-рано настъпи и колкото по-продължителна е раздялата с майката. Те могат да изчезнат (поне частично) с връщането на кърмачето при майка му или при адекватен неин заместник.

Хуманистична психология - психологическо направление, което признава личността на човек като основен предмет на изследване, разглеждана като уникална интегрална система, стремяща се към самоактуализация и постоянно личностно израстване.

∞ Ц ∞

Ценностни ориентации - 1) идеологически, политически, морални, естетически и други основания за оценките от субекта на заобикалящата действителност и ориентацията в нея; 2) начин за разграничаване от индивида на обекти според тяхната значимост. Ценностните ориентации се формират при усвояването на социалния опит и се откриват в целите, идеалите, вярванията, интересите, социалните нагласи и други прояви на личността.

Ценност - понятие, използвано за обозначаване на обекти, явления и техните свойства, както и абстрактни идеи, които възплъщават социални идеали и така действат като стандарт. Ценностите могат да бъдат универсални (красота, справедливост) и конкретно-исторически (равенство, патриархат).

☞ Ч ☜

Черти на личността - устойчиви, повтарящи се в различни ситуации, особености на поведението на индивида.

Честолюбие (амбиция) - изразеност в личността на мотивите за постижение, превъзходство, стремеж към слава, за получаване на награди, за почетна позиция във всяка област на дейността, сфера на обществения живот.

Човек - същество, възплъщаващо най-висшата степен на развитие на живота, субект на общественно-историческата дейност. Човекът като субект и продукт на трудовата дейност в обществото е система, в която физическото и психическото, генетично обусловеното и формираното в живота, природното и социалното образуват неразривно единство.

Чувства - една от основните форми на преживяване на човек на отношението му към предметите и явленията от действителността, което се характеризира с относителна стабилност. Генетично чувствата се появяват по-късно от емоциите. Чувствата се формират в процеса на възпитание под влиянието на семейството, училището, медиите и други социални институции. Чувствата са необходимо условие за формиране на човешките мотиви и цели.

∞ Ш ∞

Шок - травма, предизвикваща разстройство в организма. Емоционалният шок или „афективният шок“ е резултат от внезапната и неочаквана поява на нов елемент в живота на индивида, който значително променя съществуването му и към който за момента той не може да се адаптира. Най-често това е някаква фрустрация: загуба на любим човек, любовен разрыв... Но същия смут може да предизвика една приятна изненада.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова, Г. С. (2022), Психология развития и возрастная психология, изд. Прометей.
2. Авдулова, Т. П. (2019) Психология подросткового возраста учебник и практикум для академического бакалавриата Юрайт, М.
3. Ануров, Д. А., (2018), Кризис среднего возраста. Как помочь себе и близким, Медков.
4. Ахметова, О. А. (2016) Стабильность и динамика личностных особенностей в подростковом возрасте // Вопросы психологии. № 2., с. 44-53.
5. Банова, В. и колектив (2018) Развитие на детето от раждането до навършване на 3 години. Насоки за професионалисти, ангажирани в услуги за подкрепа на ранното детско развитие.
6. Бережковская, Е. Л. (2022), Психология развития и возрастная психология, Москва, Издательство Юрайт.
7. Болотова, А., О. Молчанова (2018) Психология развития и возрастная психология, Питер, М.
8. Бончева, И. (2013) Психология на детското развитие Учебник за специалисти по здравни грижи, В.
9. Бурачевская, Е. О., Скороходова, Н. Ю. (2011). Словарь-справочник по возрастной и педагогической психологии, Изд. дом ПИН.
10. Варшава Б. Е. , Выготский Л. С. (2008), Психологический словарь, Издательство Концептуал.
11. Венгер, А. Л. (2006), Психология развития: Словарь. Психологический лексикое. Энциклопедический словарь в 6 т., Издательство ПЕР СЭ.

12. Георгиев, Л. (2005) Психология на развитието и възрастова психология, С.
13. Гуревич, П. С. (2007), Психологический словарь А-Я, ОЛМА-ПРЕСС Образование, М.
14. Десев, Л. (2021), Речник по психология, УИ "Св. Климент Охридски", София.
15. Енциклопедия психология и поведенческа наука (2-ро допълнено издание) (2021), Издателство Наука и изкуство.
16. Зуева, Е. Н. (2021), Энциклопедический психологический словарь-справочник, Харвест Минск.
17. Крайг, Г. (2000), Психология развития, СПб.
18. Лапланш, Ж., Ж. Б. Понталис (2014), Речник на психоанализата, Колибри.
19. Мещеряков Б., Зинченко В. П. (2009), Большой психологический словарь 4-е издание, Издательство: АСТ.
20. Немов, Р. (2022), Психология. Словарь-справочник: В 2 ч. Часть 1, ВЛАДОС-ПРЕСС.
21. Немов, Р. (2018), Психология. Книга 2, Издательство Владос.
22. Николов, П. (2010), Психология на саморазвитието, ЮЗУ "Неофит Рилски".
23. Обухова, Л. Ф. (2020), Возрастная психология: учебник для вузов, Москва, Издательство Юрайт.
24. Обухова, Л. Ф. (2021), Возрастная психология: учебник для СПО, Москва, Издательство Юрайт.
25. Обухова, Л. Ф. (2022), Психология развития. Исследование ребенка от рождения до школы:

- учебное пособие для вузов, Москва, Издательство Юрайт.
26. Психология развития и возрастная психология. Учебник и практикум, (2022), под ред. на Л. А. Головей, 2-е издание, Москва, Издательство Юрайт.
  27. Речник по Психология <http://www.psicholozi.info/>
  28. Самюелз, А., Б. Шортър, Ф. Плаут (1993), Критически речник на аналитичната психология на К. Г. Юнг, Плевен.
  29. Свенцицкий, А. Л. (2015), Краткий психологический словарь, Проспект.
  30. Силами, Н. (1996) Речник по психология Ларус. София - Плевен. ЕА Евразия Абагар.
  31. Смирнова, Е (2016)., Детская психология. Учебник для вузов 3-3 издание, переработаное, изд. Питер.
  32. Терминологичен речник по Психология <https://simpleidea.org>
  33. Шаповаленко, И. В. (2022) Психология развития и возрастная психология 3-е издание, Юрайт, М.
  34. Широков, Г. (2009) Детская психология. Словарь-справочник, Феникс.
  35. Blackburn, S. (2016), The Oxford dictionary of psychology third edition, Oxford University Press.
  36. Colman, A. (2003), Oxford dictionary of psychology, Oxford University Press.
  37. Matsumoto, D. (2010) The Cambridge Dictionary Of Psychology, Cambridge University Press.
  38. Mercer, S. (2012), Self-concept: Situating the self. Psychology for Language Learning.pp. 10-25. doi:10.1057/9781137032829_2

39. Pesu, L., Viljaranta, J, Aunola, K. (2016), The role of parents' and teachers' beliefs in children's self-concept development, *Journal of Applied Developmental Psychology*, Volume 44, Pages 63-71, ISSN 0193-3973, <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2016.03.001>.
40. Scheepers, D., Ellemers, N. (2019). Social Identity Theory. In: Sassenberg, K., Vliek, M. (eds) *Social Psychology in Action*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-13788-5_9.
41. VandenBos, G. (2015). *APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association.
42. Vandenbosch, L., Eggermont, S. (2015) The Interrelated Roles of Mass Media and Social Media in Adolescents' Development of an Objectified Self-Concept: A Longitudinal Study, <https://doi.org/10.1177/0093650215600488>.